

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет філології і журналістики
Кафедра української та зарубіжної літератур і методик їх навчання

Кваліфікаційна робота
ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ВИРАЗНОГО
ЧИТАННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма «Середня освіта
(Українська мова і література)»

здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Томчук Анастасії Вадимівни

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук,
доцент
Скуратко Тетяна Миколаївна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Виразне читання в системі літературної освіти школярів.....	7
1.1. Проблеми сучасного уроку літератури.....	7
1.2. Роль виразного читання у сприйманні і вивченні художніх творів учнями старших класів.....	14
1.3. Засоби логічної виразності читання.....	23
РОЗДІЛ 2. Специфіка проведення уроків виразного читання з вивчення творів на патріотичну тематику.....	33
2.1. Теоретичні засади патріотичного виховання засобами виразного читання.....	3
2.2. Література як засіб формування національної свідомості і ціннісних орієнтацій школярів.....	49
РОЗДІЛ 3. Форми та методи роботи з патріотичною лірикою на уроках виразного читання в старших класах закладів загальної середньої освіти.....	52
3.1. Принципи добору текстів патріотичного спрямування для уроків виразного читання в старших класах закладів загальної середньої освіти.....	52
3.2. Методичні рекомендації щодо формування національно-патріотичної культури учнів старших класів.....	64
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	71
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність дослідження. Патріотичне виховання школярів є одним із пріоритетних завдань сучасної освіти, оскільки воно спрямоване на формування національної самосвідомості, громадянської відповідальності, поваги до історичного минулого й культурної спадщини українського народу. В умовах суспільних трансформацій та актуальних викликів особливого значення набувають уроки виразного читання, які мають потужний виховний потенціал і здатні впливати не лише на інтелектуальну, а й на емоційно-ціннісну сферу особистості учня.

Виразне читання як вид навчальної діяльності поєднує в собі мовленнєвий, художньо-естетичний і емоційний компоненти. Саме через інтонацію, темп, паузування, логічний наголос, емоційне забарвлення слова школярі глибше осягають ідейно-художній зміст твору, усвідомлюють його ціннісні орієнтири та світоглядні акценти. Під час роботи з творами патріотичного спрямування виразне читання сприяє формуванню емпатії, співпереживання, почуття причетності до долі Батьківщини.

Проблема формування мовленнєвих та виконавських умінь досліджувалась у працях теоретичного і практичного плану з виразного читання (Б. Буяльський, Л. Горбушина, Т. Завадська, І. Чорноморов та ін.); мовленнєвої діяльності (Л. Долинська, Л. Зінченко, А. Капська, Л. Савенкова та ін.); педагогічної техніки (В. Лісовська, О. Савченко, Н. Тарасевич та ін.), в яких лише частково розглядалась проблема формування навиків виразного читання.

Зауважимо, що проблема виразного читання в школі привертала увагу багатьох методистів. Важливе місце вона займала у педагогічній системі Є. Пасічника [76]. Він розглядав виразне читання як необхідну умову повноцінного вивчення літератури, розкрив значення читання у розумінні і відчутті літератури. Ганна Токмань [114] експериментально обґрунтувала ті науково-методичні закономірності, розуміння яких робить виразне читання національним фактором розвитку дітей. Питання теорії і практики виразного читання, а також його потенціалу для національно-патріотичного виховання

підростаючого покоління цікавило українських методистів у різні часи. Науковці розглядали шляхи і методи роботи з виразного читання, його психологічну, художню і естетичну роль в житті школяра, питання взаємопроникнення інтелектуального і емоційного в методику навчання учнів виразного читання.

Історію розвитку і становлення методики виразного читання можна простежити за працями Б. Буяльського, Т. Бугайко, З. Захарчук, Є. Пасічник, О. Степанова, Г. Токмнь, С. Федотова тощо. Основні теоретичні положення методики виразного читання базуються на театральній педагогічній системі К. Станіславського, що, безперечно, сприяє створенню передумов для розвитку творчої природи особистості і виключає будь-яку можливість нівелювання індивідуальності.

Б. Буяльський у посібнику «Поезія усного слова» [6] розкриває секрети оволодіння художнім словом. Свої положення він обґрунтовує теоретично і подає практичні поради вчителям, що працюють з дітьми у середніх і старших класах. Ґрунтовно висвітлено основи теорії виразного читання як мистецтва слова в педагогічному процесі в монографії Г. Олійника «Виразне читання. Основи теорії» [73]. Автор розглядає техніку мовлення як необхідну передумову словесної дії, етапи підготовки твору для читання та аналізу, особливості читання творів різних жанрів. Практичною спрямованістю відзначаються праці А. Капської [43], [44], що розглядають аспекти роботи над виразним читанням художніх творів у середніх класах.

Мета магістерської роботи – з'ясувати найоптимальніші шляхи формування в учнів старших класів закладів загальної середньої освіти умінь і навичок виразного читання творів на патріотичну тематику, виховання в них читацьких інтересів, любові до художнього слова та дієвої любові до Батьківщини.

Досягнення цієї мети передбачає виконання ряду **завдань**:

– проаналізувати науково-методичні дослідження з основ теорії виразного читання та національно-патріотичного виховання засобами

літератури;

- з'ясувати роль виразного читання в системі літературної освіти школярів;

- розглянути найефективніші шляхи розвитку умінь і навичок виразного читання патріотичної лірики в учнів старших класів закладів загальної середньої освіти;

- розробити систему методичних рекомендацій щодо виразного читання патріотичної лірики в старших класах закладів загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – процес патріотичного виховання учнівської молоді в закладах загальної середньої освіти на уроках виразного читання.

Предмет дослідження – методичні підходи до застосування на уроках виразного читання сучасної патріотичної лірики (поезія В. Баранова, П. Вишебаби, Б. Гуменюка, А. Дмитрук, А. Дроня, С. Жадана, Ю. Руфа, Б. Томенчука тощо).

Для вирішення поставлених завдань застосовано комплекс **методів дослідження**: аналіз, порівняння та узагальнення літературознавчих і методичних праць, психолого-педагогічної літератури, змісту документації закладів загальної середньої освіти, цілеспрямоване спостереження, бесіда, інтерв'ю, метод проєктів.

Новизна нашої магістерської роботи полягає в тому, що ми, застосовуючи надбання методичної наукової думки з питань виразного читання, розглядаємо практичне їх застосування на системі уроків української літератури в старших класах за новою програмою з акцентом на національно-патріотичному вихованні підрастаючого покоління.

Практичне значення дослідження. Основні положення та висновки магістерської роботи можуть бути також використані під час викладання у закладах вищої освіти дисциплін вибіркового блоку «Виразне читання», «Основи ораторського мистецтва», «Поезія, що твориться під кулями», «Література війни», «Патріотичне виховання дітей та молоді засобами

літератури», а також нормативної дисципліни «Методика навчання української літератури»; в шкільній практиці; в контексті освітнього волонтерства.

Апробація дослідження. Окремі аспекти нашого магістерського дослідження було викладено у формі доповідей на **7 наукових конференціях різного рівня**: Всеукраїнській науковій конференції «Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячено 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука)» (Тернопіль, 7 листопада 2024 р.); Міжнародній науковій конференції «Куди тече українська річка: творчий універсум Уласа Самчука (до 120-річчя від дня народження українського письменника)» (Тернопіль, 20 лютого 2025 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Проблеми філології: історія та сучасність» (Хмельницький, 21 лютого 2025 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Сучасний масмедійний простір: реалії та перспективи розвитку» (Тернопіль, 9 квітня 2025 р.); III Подільських філологічних читаннях (Хмельницький, 11 квітня 2025 р.); Всеукраїнській конференції студентської та учнівської молоді «Актуальні питання сучасної філології і журналістики» (Тернопіль, 30 жовтня 2025 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні процеси освітньої сфери України та країн центральної Європи: стан, проблеми і перспективи» (Тернопіль, 10 грудня 2025 р.).

Основний зміст роботи викладено в **двох одноосібних публікаціях**:

1. Ількова А. Роль виразного читання у сприйманні і вивченні художніх творів учнями старших класів. Матеріали III Подільських філологічних читань. Хмельницький: Хмельницький національний університет. С. 60–64;
2. Ількова А. Література як засіб формування національної свідомості і ціннісних орієнтацій школярів. Збірник наукових праць «Славістичні студії: лінгвістика, літературознавство, дидактика». Хмельницький: Хмельницький національний університет. Випуск 18. С. 72–76.

Структура наукової роботи відповідає меті та поставленим завданням і складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків,

списку використаної літератури (139 позиції), додатків. Загальний обсяг роботи – 87 сторінок, з них – 70 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. Виразне читання в системі літературної освіти школярів

1.1. Проблеми сучасного уроку літератури

Сучасна методика української літератури останнім часом все частіше звертає увагу на урок як основу форму навчально-виховного процесу в школі. З цією метою сучасні науковці, методисти і працюють над вивченням специфіки проведення уроку літератури та вимогами до нього.

Сучасний урок літератури – це «урок, який побудований з урахуванням вимог сучасної школи і відповідає завданням виховання нової людини» [76, с. 138].

Уроки літератури відзначаються глибокою своєрідністю. Вони вимагають іншої емоційної атмосфери, ніж, скажімо, уроки математика, фізика, біологія.

Концепція літературної освіти [52] в 12-річній загальноосвітній школі трактує літературу як шкільний предмет, котрий дедалі більше стає носієм народної моралі, загальнолюдських і національних цінностей, засобом розвитку історичної пам'яті, формування національної свідомості.

Отже, загальна мета літературної освіти – «ввести учнів у світ прекрасного, прилучаючи до національного і світового мистецтва слова в його взаємозв'язках із мовою, історією, музикою, живописом, архітектурою, до духовних надбань видатних письменників; виховувати потребу в читанні, інтерес до художнього слова, високі естетичні смаки, здатність творчо сприймати прочитане, сформувати на цій основі правильне розуміння національних і загальнолюдських цінностей і цим сприяти вихованню духовно багатого, щиро відданого своєму народові громадянина незалежної України» [37, с. 13].

Класно-урочна система існує понад три століття. Вона виправдала себе, бо на уроці закладається фундамент освіченості і вихованості учнів.

Сучасна школа прагне до того, щоб ширше використати можливості уроку як випробуваної форми організації навчання і виховання учнів.

Перед вчителем поставлене завдання, щоб «кожний урок сприяв розвитку пізнавальних інтересів школярів, здобуттю навичок самостійного поновлення знань, прищеплював любов до праці, щоб вивчення основ наук було тісно пов'язане з сучасним життям, відноситься це все і до вчителя-словесника. Проблема удосконалення процесу навчання на уроці літератури є актуальним питанням сучасної методики її викладання в загальноосвітній середній школі» [49, с. 11].

Важливим з методичної сторони сьогодні є те, що необхідно змінювати традиційні рамки уроку, підвищувати його місткість, вміло організувати індивідуалізацію навчання і самостійність учнів, розвивати їх творчу активність.

У сучасних умовах удосконалення методики уроку літератури є об'єктивною необхідність: навчання і виховання здійснюється в процесі уроку, на якому посилюється увага до особистості учня.

Урок літератури, – зазначає Степанишин Б.І., – мають такі величезні потенції, що в руках учителя – майстра можуть стати для учнів пречудовим, найцікавішим у світі клубом хвилюючих зустрічей з усемогутніми чарівниками художнього слова, з прекрасними витворами їх розуму і серця... [106, с. 97]. Психологи та дидактик (Н. Менчинська, М. Скатнін, Ю. Бабанський, М. Махмутов, К. Кирилова, В. Онищук та ін.) розглядають урок як головний ланцюг в процесі навчання і виховання, бо найважливішими умовами, що впливають на розвиток мислення учнів, формування у них правильних поглядів і переконань, є раціональна система викладання, раціонально побудований і проведений урок, широке використання різноманітних методів і прийомів роботи на уроці.

Сучасний урок літератури «вимагає інтелектуального фонду» [106, с. 153].

У науковій інформації слід вміти виділити найголовніші її ланки, підпорядкувавши цьому й ті види роботи, які використовує вчитель.

Теоретичний і практичний рівні уроку літератури – важливий фактор [106, с. 152].

Школа повинна озброювати дітей міцними, глибокими, осмисленими знаннями. Тому дуже важливо відібрати з величезного потоку наукової інформації потрібний для уроку матеріал.

Уроки з кожного навчального предмета мають свої особливості, що визначаються специфікою науки, навчальною моделлю якої є певний предмет. Мають такі особливості й уроки літератури.

Вчений методист В. Неділько ставить акцент на тому, що готуючись до уроку, вчитель повинен уважно проаналізувати ті виховні можливості, які дає навчальний матеріал [72, с. 75]. При цьому урок слід розглядати як діалектичну єдність змісту навчання (програмованого матеріалу) і його форми, що знаходить своє втілення у структурі, методах та методичних прийомах уроку.

Форма уроку аж ніяк не пасивний елемент навчального процесу. Вона активно працює на засвоєння навчального матеріалу, виховання учнів, на формування їх характерів, усебічний розвиток. Через це, – стверджує В. Неділько, – структура й методика уроку є вирішальними елементами навчального процесу, від яких залежить його результативність [72, с. 75].

Сучасні уроки літератури, як, може, ніякого іншого шкільного предмета, дають великі можливості для розширення знань учнів про дійсність, про минуле, сучасне життя людей у нашій країні та за її межами, про важливі суспільно-історичні процеси, які відбуваються в світі.

Кожний урок має свою методичну специфіку. Особливості уроку літератури визначається тим, що змістом його є, з одного боку, твори мистецтва слова, з другого – наука, що включає в себе елементи історії і теорії словесності.

Як показують висловлювання учнів та спостереження за сучасними уроками, цікавий урок літератури – «це не шаблонний, оригінальний, самобутній урок, що несе в собі хоча б невелике відкриття для школярів» [106, с. 153].

Зрозумілим стає те, що такий урок є результатом високої праці самого вчителя. Цікавий урок літератури завжди глибокий за змістом і чіткий за формою.

Сучасний урок літератури «передбачає взаємозв'язок в процесі роботи учня і вчителя. Важливо знати учня, і вчитель має поважати і зуміти організувати його навчальну діяльність, орієнтуватись на нього в процесі занять» [106, с. 122].

Від сучасного уроку літератури значною мірою залежить рівень культури школяра.

Доктор педагогічних наук, професор Н. Волошина [16], вивчаючи і спостерігаючи за практикою проведення уроків літератури, визначила, що вчителями-словесниками за останні десятиріччя досягнені певні успіхи:

- чіткіше визначається і формулюється мета кожного уроку;
- спостерігається свідомий відхід від схематизму уроку і прагнення до творчого його проведення;
- підвищується рівень активізації учнів в процесі роботи на уроці;
- детально обдумується організація навчальної діяльності в класі і вдома;
- проводяться уроки в умовах оснащених кабінетів [16, с. 154].

Але, якщо ми звернемося до практики вчителів-словесників, то зможемо віднайти конкретні методичні недоліки щодо проведення уроків (зазначаємо найбільш поширені):

- калейдоскопічність подання матеріалу, котра викликана нерозумінням вчителем місця уроку в системі уроків за темою, що вивчається, а також в системі всіх уроків взагалі;
- невміння в змісті уроку виділити головне і другорядне;

- невміння підібрати прийоми та засоби навчання, що приводить до їх нерационального використання;
- відсутність на уроці взаємозв'язку між учнем і вчителем – основна запорука успіху уроку;
- нерациональне використання часу на уроці;
- відсутність цілеспрямованого навчання.

Важливо сьогодні змінювати традиційні рамки уроку, підвищувати його місткість, вміло організовувати індивідуалізацію навчання і самостійність учнів, розвивати їх творчу активність.

Новий підхід до змісту навчання вимагає не начиняти знаннями голову учня на уроці, а вчити його мислити, самостійно добувати знання, виробляти уміння застосовувати їх, самостійно осмислювати художні твори, життя, особисту поведінку, здібність керувати собою. Не викликає сумніву той факт, що в уроці літератури відбивається особистість учителя. В. Сухомлинський писав: «Урок – це дзеркало загальної і педагогічної культури учителя, мірило інтелектуального багатства, показник його кругозору, ерудиції» [109, 580].

Особливістю літератури є те, що сам навчальний матеріал несе в собі могутній виховний заряд [8, с. 76]. Адже вивчається на уроці художній твір, який сам по собі є формою активного втручання в життя. Його герої діють, думають, борються, люблять або ненавидять, утверджують ідеали прекрасного, виступають проти потворного, ворожого. Таким чином, уже сам матеріал уроку – художній твір – учить і виховує школяра. А урок літератури в своїй цілісності та єдності покликаний поглибити пізнавальні можливості, виховний вплив твору.

Урок літератури повинен бути школою творчої праці, виховання таких особистих якостей, як принциповість, ініціативність, сумлінність, чесність, акуратність. Свідоме керівництво емоційним станом учнів на уроці забезпечує високий виховний ефект знань.

Зараз, коли вчитель-словесник працюватиме за новими програмами, він відкриватиме для себе нові можливості у здійсненні зв'язку літератури з

життям: виділити в курсі літератури низку важливих категорій, що відображають людські відносини, можливість прослідкувати з учнями, як розвивалися головні з них протягом ХІХ–ХХ століть.

Посилюючи виховний аспект уроку літератури, «важливо розглядати з учнями різноманітні питання загальнолюдського характеру» [106, с. 156].

Урок – час інтенсивного духовного спілкування педагога з вихованцями. Саме на уроках літератури відбуваються обмін інтелектуальними, моральними та естетичними цінностями. З одного боку, вчитель несе в клас свої емоції, своє розуміння і літератури, і життя. З другого боку – учень, який не тільки бере те, що дається вчителем, а й сам дає щось цікаве, вразливе. Дійсно, такий зв'язок необхідний і виникає тоді, коли вчитель виховає і зростить учня, здатного ставити і обмірковувати нові та несподівані питання і проблеми.

Сучасний урок літератури вимагає обґрунтованого підходу до вибору методів, засобів і форм навчання. Важливо обирати для кожного етапу уроку оптимальне поєднання словесних, наочних і практичних методів, використовувати такі засоби навчання, що забезпечували б ефективність розв'язання основних завдань кожного етапу уроку, кожної літературної теми. Певна річ, «кожен учитель має свій стиль, свій почерк у проведенні уроків» [106, с. 83]. Це зумовлює різні дидактичні завдання, форми й методи роботи.

Сучасний урок вимагає поєднання колективності і роботи з індивідуальним і диференційованим підходом до школярів. Слід організувати роботу учнів на уроці так, щоб кожен з них працював у повну міру своїх можливостей.

Педагогічні дослідження показують, що учні відрізняються один від одного різним запасом знань, умінь і навичок, характером їх відтворюючої уяви, індивідуальними особливостями пам'яті, нервової системи (в одних переважає домінанта мислительного, в інших – художнього типу). Учнівський колектив неоднорідний і з погляду його розвитку. Як правило, «в одних і тих же класах є діти з випереджаючим, з нормальним, і з запізним розвитком. Ефективність

уроку вимірюється тим, наскільки він був результативним для кожного учня» [106, с. 83].

У сучасній методиці щодо проведення уроку існує також свій погляд. Серед учителів побутує думка про те, що ефективний урок повинен обов'язково вестися у швидкому темпі. Прагнути до цього потрібно. Але не можна забувати, що швидкий темп ведення уроку дає хороші результати лише у класах з однорідним за розвитком складом учнів.

Урок може включати багато елементів, які продиктовані логікою навчального процесу. У загальній системі уроків найбільше місце відводиться засвоєнню учнями нової інформації, формуванню необхідних умінь і навичок. Це основа основ навчання, і на це потрібно відводити найбільше часу [106, с. 83]. Проте засвоєння учнями нових знань, як і формування навичок, часто вимагає неодноразової дії на їх свідомість. З цією метою на уроках може проводитися так зване закріплення, практикується виконання самостійних робіт, індивідуальних завдань, що сприяють осмисленню певних образів, явищ і фактів.

Оскільки література в школі виступає як навчальний предмет, окрім роботи в класі, учні виконують і певні завдання вдома (вивчають напам'ять вірші, читають твори, конспектують літературно-критичні статті, пишуть письмові роботи тощо). Учитель повинен на уроці не лише запропонувати певне домашнє завдання, а й дати інструктаж щодо його виконання. На це також потрібний час.

Від сучасного уроку літератури вимагається організаційна чіткість, в результаті чого досвідчені вчителі за 45 хвилин встигають зробити без зайвої поспішності.

Досвід кращих вчителів показав, що там, де проводиться перспективна підготовка до вивчення програмових тем, там на уроках учні швидше думають, вільніше і доказовіше міркують, швидше пишуть [76, с. 156]. А це створює додатковий резерв часу на уроці.

Є також певні вимоги до змісту уроку літератури. Він має включати обмежену, але чітко визначену кількість теоретико-літературних знань, необхідних для кращого розуміння творів; певну кількість творів (включаючи варіанти для вибору), доступних для досягнення і цікавих для учнів; перелік видів діяльності, якими повинні оволодіти школярі як ключем для розуміння мистецтва слова, – саме таких, які збагачують здатність сприймати літературу, розвивати мовлення, образне мислення тощо [27, с. 5].

Отже, складові уроку, його елементи в основі своїй залишаються незмінними. Але його зміст і методика зазнали помітних змін. Вони йдуть головним чином по лінії удосконалення методики, посилення проблемності навчання, максимальної активізації розумової діяльності та самостійної роботи учнів. Удосконалюються, поповнюються новим змістом традиційні методи навчання, виникають нові методи – як-от метод самостійної роботи учнів [35, 80]. Помітно енергійніше впроваджуються в навчальний процес технічні засоби. Дедалі більші вимоги ставляться до засвоєння знань, до свідомого сприйняття навчального матеріалу, до перенесення набутих знань у практичну площину, орієнтації їх на вимоги життя.

Урок літератури завжди має бути цілеспрямованим, відповідати сучасним вимогам; методи роботи «на уроці повинні спрямовувати учнів на творче ставлення до предмета, до самостійного застосування здобутих знань у повсякденній діяльності, в житті» [8, с. 32].

Основне для вчителя-словесника – не вичерпати себе, не залишитись на одному рівні, не відстати від вимог сучасності.

Отже, можемо зробити висновок, що результативність уроку залежить від учителя – словесника, від його професійної підготовки та особистісних якостей. Цікава особистість вчителя – цікавий урок літератури. Одна з найважливіших проблем, що стоїть перед словесниками – проблема дальшого вдосконалення уроку літератури як основної форми організації навчально-виховного процесу.

1.2. Роль виразного читання у сприйманні і вивченні художніх творів учнями старших класів

Читання твору – це перший етап його вивчення. Якщо учень не ознайомився з текстом твору, то аналіз його не може бути ефективним, у школярів так і не виникнуть глибокі почуття, емоції.

Виразне читання – один із найважливіших етапів вивчення твору, воно пронизує всю діяльність вчителя і учня в процесі засвоєння матеріалу, забезпечує глибину емоційного сприймання і цілісного враження від твору.

Погоджуємось із твердженням М. Рибнікової: «Виразне читання – це та перша і основна форма конкретного наочного навчання, яка для нас важливіша за будь-яку наочність зорового порядку». Вона називає читання творів музикою живого слова [38, с. 388].

Вчені-методисти і вчителі практики наголошують на доцільність використання таких принципів навчання виразного читання в школі.

1. Робота з виразного читання – творчий процес, що включає елементи учнівських пошуків, не терпить диктаторства, вимагає враховувати реальні можливості кожного учня, його нахили, уподобання.

2. Уроки виразного читання вимагають такої психологічної атмосфери в класі, яка б надихала, захоплювала учнів. Така атмосфера досягається за допомогою вступного слова вчителя, його зразковим читанням, доброзичливістю, тактом.

3. Навчаючи мистецтва виразного читання, слід використовувати грамзаписи.

4. Робота з виразного читання повинна проводитись системно на уроках і мови і літератури.

Найпоширеніші прийоми читання – зразкове читання, коментоване, читання в особах, колективні декламації, читання напам'ять, усне малювання.

У навчанні дітей виразного читання велику роль відіграє підготовка самого вчителя до такого уроку. Б. Буяльський [6] виділяє такі етапи підготовки вчителя:

- а) сприймання тексту;
- б) його аналіз;
- в) визначення виконавських задач;
- г) тренування в декламації.

Виконуючи таку роботу, вчитель все більше вживається в текст.

Готуючись «говорити словами поета, виконавець (учитель) має щиро поділити з автором «високе відчуття, що сповнювало його душу... душею і серцем відчутти кожне його слово» [6, с. 26].

Вживання в текст – процес складний, довготривалий і трудомісткий. Багато залежить від ступеня складності твору, від рівня освіченості, чутливості, обдарованості, життєвого і професійного досвіду виконавця.

Щире захоплення твором письменника – основа успішного його виконання. Коли виконавець збагне зміст прочитаного, уявить та відчує змальовану картину, захопиться нею, то інстинктивно буде намагатися відтворити її засобами інтонації.

Намір виконавця, читця полягає у тому, щоб донести до слухача ідейне багатство твору, тобто відтворити авторський задум.

Дуже часто ідейне багатство твору дає змогу виконавцеві зміщувати акценти, якісь думки, мотиви підкреслювати більше, а якісь менше. Виконавець не завжди може прийняти все те, що проповідує автор, особливо коли їх розділяють епохи, відстані, ідейні переконання.

Крім цього, є ще і суб'єктивна причина: кожен читач сприймає художній твір по-своєму і має право на своє тлумачення тексту. Особливо це стосується сприйняття лірики.

В. Самійленко у поезії «Українська мова», змальовуючи складний шлях розвитку нашої мови, оспівує Т.Шевченка як її основоположника. Читаючи цей вірш, виконавець може перейматися різними намірами, ставити перед собою

різні творчі завдання: наголосити на безправному становищі української мови в Російській імперії, підкреслити роль Великого Кобзаря у становленні і утвердженні української мови як мови літературної чи закликати слухача до її розвитку, збереження.

Та яким би наміром не переймався виконавець, він завжди має бути свідомим того, чого він прагне, до чого іде, що саме хоче сказати, на чому більше наголосити. Якщо учитель-виконавець сам не знає, чого хоче, він не зможе передбачити реагування аудиторії на його декламацію, ні проконтролювати себе в період підготовки до читання тексту.

Підтекст – внутрішня суть думок і почуттів героїв літературного твору, що криється в діалогах, прихований, внутрішній зміст висловлювання, який існує завдяки словесному вираженню змісту.

Розкрити підтекст фрази, означає виявити справжній смисл того, що часом криється за словами людини, коли вона приховує свій намір, свою мету.

Підтекст особливо яскраво виявляється у прислів'ях та ідіоматичних зворотах, у яких пряме значення окремих слів і їх значення у фразі не тотожні (чесати языка, рухатись як муха в дьогті). У художньому творі підтекстова інформація лежить в основі деяких тропів (іронія, алегорія). Наприклад:

Од молдаванина до фінна
На всіх языках все мовчить,
Бо благоденствує...

(Т. Шевченко)

та окремих жанрів (байка, казка)

Наприклад:

Послухали Лисичку
і Щуку кинули у річку.

(Л. Глібов)

Зразками використання підтексту можуть бути цілі художні твори («Інтермеццо» М. Коцюбинського, «Каменярі» І. Франка, «Казка про Дурила» В. Симоненка).

К. Станіславський надавав великого значення підтексту, називав його життям ролі, «яке безперервно тече під словами тексту, весь час виправдовуючи і оживляючи їх» [73, с. 275].

Підтекст допомагає виразити справжні наміри і думки дійової особи, які безпосередньо із фрази неясні. Ті репліки, в яких криється підтекстове звучання; будуються за принципом смислової двоплановості, причому основне драматичне навантаження перекладається на другий план.

Підтекст – те, що «таїться під текстом», в глибині поетичного рядка.

Підтекст треба виявити (авторський підтекст) і відтворити (виконавський підтекст) К. Станіславський : «Слова – від поета, підтекст – від артиста (виконавця)» [73, с. 276].

Виконавський підтекст може не збігатися із авторським в окремих деталях, проте все ж виконавець не може спотворювати ідейний задум твору та порушувати волю автора.

Підтекст у мистецтві виразного читання народжується спільними зусиллями думки, почуття та волі читця, який перейнявся певним наміром, поставив перед собою конкретні виконавські завдання. Виконавське завдання визначає цілеспрямованість вимови окремих фраз, речень, абзаців, строф, періодів, ланок. Таке цілеспрямоване виконання, що забезпечує бажаний вплив на слухача, називається словесною дією або словодією.

Вплинути на слухача, підкорити його уяву, здатна лише думка, насичена почуттям, психологічною напругою, схвильованістю.

Логічну мелодію, темп, ритм, намір, підтекст, словесну дію – усе це об'єднує інтонація – основний потік людської мови.

Уміння відтворити зміст художнього твору, здійснюючи усі згадані вимоги декламаційного мистецтва, називають ще умінням живописати інтонацією або малювати інтонацією.

Малювати інтонацією – це перш за все засвоїти авторський текст настільки, щоб він став своїм, щоб слова автора вимовляти, як свої власні.

Партитура художнього тексту – це «графічне відтворення звучання художнього твору» [73, с. 200]. Найчастіше термін використовується у музиці. Означає він сукупний нотний запис партій багатоголосного музичного твору для оркестру, хору чи ансамблю. При підготовці тексту до читання партитурними знаками позначаються паузи, наголоси, підвищення і зниження тону, інтонаційні переломи тощо. Партитурні позначки допоможуть вчителю в процесі навчання учнів, особливо коли треба показати, як здійснити інтонаційну фігуру, що не визначена розділовим знаком.

Скласти партитуру – означає розмітити текст умовними позначками, які допомагають уникнути логічних помилок у процесі повторних читань.

Складання партитури розпочинається із розчленування тексту на частини, періоди, ланки, мовні такти.

К. Станіславський наголошував: «Читання тексту, поділеного на мовні такти, має в собі ще одну, дуже важливу практичну користь: воно допомагає самому процесові переживання. Розмічання мовних тактів і читання за ними потрібні тому, що це змушує аналізувати фрази і вникати у їх суть. Не вникнувши в неї, не скажеш правильно фрази» [73, с. 58].

4. Структура уроку виразного читання визначається жанром твору, психолого-віковими особливостями учнів, рівнем їх знань та навичок у виразному читанні. Урок виразного читання, на думку методистів-учених та вчителів-практик, може мати такі етапи:

1. Вступна бесіда. Її мета – створити в класі атмосферу зацікавленості твором, який вивчається. Доцільними будуть історичний, біографічний, чи лексичний коментарі до твору.

2. Зразкове читання. Це зразкове читання учні мають почути із уст вчителя. Взірцеве читання вчителя, якщо з певних причин він не може його продемонструвати, може замінити грамзапис або читання добре підготовленого учня.

3. Бесіда за текстом твору, що допоможе вчителю з'ясувати, які враження учнів від твору.

4. Читання учнями тексту про себе сприяє заглибленню в текст. Особливий ефект цей етап уроку дає в старших класах. Часто вчитель дає дітям додаткові завдання, які треба вирішити, читаючи текст самостійно.

5. Розчленування тексту на ланки, що дає змогу загострити увагу учнів на композиції твору, допомагає упорядкувати сам процес засвоєння твору методом виразного читання.

6. Навчання читати окремі ланки. Цей етап уроку включає такі види робіт:

- а) коментар до тексту (ідейний, історичний, біографічний, лексичний);
- б) вправи у вимові важких слів, зворотів;
- в) розмітка тексту або тільки найважчих його частин знаками партитури;
- г) обговорення можливих варіантів інтонаційної інтерпретації кожної ланки;

д) читання ланки окремими учнями, стисла рецензія прослуханого уривка вчителем та іншими учнями.

Читання художніх творів вимагає від читця правильного й переконливого відтворення їх змісту і настрою.

Кожен літературний жанр має свою специфіку читання творів.

Найскладнішим є виразне читання ліричних творів. Воно вимагає дотримання ряду правим:

1. Темп читання ліричних творів, як правило середній. Інколи він залежить від настрою, мотивів та проблематики поетичного твору. Так, вірші інтимного, пейзажного, філософського характеру будуть читатися середнім до уповільненого темпу; громадського, публіцистичного характеру середнім, місцями пришвидшеним темпом.

2. Прикінцеві слова віршованих рядків потрібно вимовляти з незначним посиленням голосу, трохи меншим, ніж слова з логічним наголосом.

3. Після кожного рядка потрібно паузу (міжрядкову), яка особливо забезпечує ритмічність (музикальність) поетичного твору. Її тривалість пов'язана із наявними чи відсутніми розділовими знаками.

4. Коли частина мовленнєвого такту переноситься з одного рядка в інший, то міжрядкова пауза буде завжди коротка.

5. Якщо наприкінці рядка немає розділового знака, але тут кінчається мовленнєвий такт, то міжрядкову паузу потрібно робити середньою.

Має свої особливості і виразне читання епічних творів.

Для виразного читання доцільно підбирати прозові твори малих форм: етюди, шкіци, новели, оповідання або уривки з великих епічних творів (роздум автора, пейзаж, розповідь про одну подію).

1. Виразне читання епічного твору вимагає від читця усвідомлення жанрових особливостей цього твору, які визначатимуть темп читання. Як правило, темп читання епічних творів середній, однак залежно від епізодів, характеру їх опису він може бути сповільненим чи пришвидшеним.

Повільніше читаються епізоди, пов'язані з повільною зміною подій у часі, з журбою, смутком. Швидко читається все, що пов'язане з напруженістю, радістю, схвилюваністю, швидкою зміною подій в часі, а також вставні та вставлені одиниці, відокремлені звороти.

2. При читанні прози необхідно враховувати, від чийого імені іде розповідь: автора, оповідача чи героя твору. Важливо з'ясувати позицію автора у ставленні до подій, героїв, його симпатії та антипатії, а також визначитись із своїм ставленням до змальованих подій і до кожного із героїв твору.

3. У епічному (прозовому) творі необхідно звернути увагу на діалоги, монологи, описи (портрет, пейзаж, опис тварин, птахів, предметів, явищ, інтер'єр, опис внутрішнього стану та події). При їх читанні потрібно правильно поділити речення на мовленнєві такти, дотримуватися синтаксичних і логічних пауз, логічних наголосів відповідних інтонацій і темпу читання. Виразне читання тут також залежить від чіткої уяви описаного.

Виразне читання байки відбувається за специфічним правилами:

1. При читанні байки варто враховувати те, що вона складається, як правило, з двох частин: розповіді і моралі (повчання), яка може передувати розповіді чи йти вслід за нею або логічно з неї впливати. Важливим є «вміння

донести ідейну спрямованість твору до слухача» [73, с. 201]. Мораль байки підводить підсумок, а розповідна частина цей підсумок повинна підготувати, зробити його переконливим і наочним.

2. Мораль треба читати не нав'язливо чи підкреслено дидактично, а реалістично, щиро, відверто. Перед мораллю і після неї треба робити довгі паузи, щоб зосередити увагу слухачів і стимулювати їх до усвідомлення почутого.

3. Байка виконується в оповідній манері. Виконавець байки безпосередньо звертається до слухачів, але не від імені автора, а від власного, як співбесідник, який цікаво розповідає про повчальний випадок.

4. Виразне читання байки, враховуючи мову автора і дійових осіб, передбачає читання її у ролях.

Виразне читання фольклорних жанрів залежить від їх жанрових характеристик.

Читання казки враховує жанрово-стильові особливості цього фольклорного твору.

1. Казка читається чи розповідається розповідною інтонацією, середнім темпом, своєрідним пригадуванням подій.

2. Текст казки читається чи розповідається упевненим тоном, який створює враження достовірності подій.

3. Фантастичні епізоди читаються чи розповідаються притишеним голосом, який надає таємничості прочитаного чи розказаного.

Прислів'я, як короткий фольклорний жанр вимагає особливої уваги до читання і декламування.

1. Прислів'я вимовляються уповільнено, що надає значимості їх змісту.

2. Найважливіше слово в кожному мовленнєвому такті виділяється логічним наголосом.

3. Інтонації під час вимовляння прислів'я можуть бути розповідні, спонукальні, питальні, окличні з різними відтінками почуттів.

Загадки – це фольклорний жанр, який ґрунтується на метафоричному образі, і цю специфіку треба враховувати при їх читанні:

1. Загадки потрібно вимовляти повільно, щоб запам'ятався їх зміст.
2. Слова, які у приховані формі, вказують на відгадку, виділяються логічним наголосом.
3. Загадки вимовляються дещо таємничо, з елементами інтриги.

Отже, уся робота з виразного читання в школі порівняно з іншими видами робіт з художнім текстом, ґрунтується на високій майстерності вчителя-словесника і його педагогічному такті. Роботу з виразного читання необхідно вести так, щоб розвивати і підтримувати творче начало підлітка.

1.3. Засоби логічної виразності читання

У процесі навчання учнів виразного читання необхідно постійно пам'ятати і наголошувати на цьому учням, що, читаючи, слід відтворювати не просто слова тексту, а його думки, логічний зміст. Для цього необхідно оволодіти засобами логіко-емоційної виразності читання.

Засоби логічної виразності читання – це за визначенням Г. Олійника, «сукупність компонентів, без осмислення і врахування яких неможливо передати логічного та емоційного (внутрішнього, психологічного) змісту мовлення» [73, с. 58].

До компонентів виразності читання відносять:

1. Паузи, їх функціональні різновиди і тривалість.
2. Логічні наголоси (тактові і головні).
3. Мелодику та її основні ходи.
4. Темп.
5. Пози, міміку, жести.

Будь-яка думка, власна чи чужа, може бути виражена і сприйнята правильно, коли мовець правильно використає всі компоненти мови (фонетичні, лексичні) та інтонацію. (Інтонація – це і є органічна єдність пауз, логічної та емоційної функції наголосів, мелодики, темпу, ритму й голосового тембру.

Дійсно, як би досконало не було складено, написано виступ, бесіда, оповідання, але якщо вони не будуть передані з відповідною інтонацією, то старання виявляться марними, даремними.

Інтонація сама собою не існує, а взаємодіє з логіко-емоційним змістом і лексико-граматичною будовою речення.

Першим компонентом логічної виразності є пауза.

Пауза (лат. *pausa*) – зупинка між мовними тактами, окремими словами і складами слів. Відповідно до змісту, почуттів і мети висловлювання, обставин, місця і часу, в яких здійснюється це висловлення. Прийнято поділяти паузи на:

- а) синтаксичні;
- б) логічні;
- в) психологічні;
- г) ритмічні (віршові);
- д) фізіологічні.

Синтаксична – пауза, викликана синтаксичною структурою речення, передана за допомогою пунктуації, залежить від характеру розділового знаку.

Крапка; знак оклику; знак питання – завжди відповідають паузам, оскільки означають межу між висловлюваннями.

Крапка з комою; тире; двокрапка – теж обов'язкова пауза.

З комою бувають різні випадки, вона потребує уваги. Бувають випадки, коли за вимогами пунктуації кома потрібна, а пауза – ні (Кома при звертанні в середині та в кінці речення) – це традиція вимови) вставні слова, короткі порівняльні звороти, повторювальні слова.

Отже, синтаксичний аспект виразності – неповний, неточний, недостатній.

Логічна пауза це зупинка, яка зумовлена конкретним змістом.

Логічні паузи відіграють важливу роль у власній мові, і при читанні напам'ять твору вони виражають особисте ставлення мовця до висловлюваного. «логічні паузи викликані самою природою живої мови» [6, с. 32].

Роль логічної паузи видно на реченнях: (Добре, / зачини двері – Добре зачини двері).

Два випадки обов'язкової паузи:

1) Між поширеними групами підмета і присудка

Рече та стогне / Дніпр широкий.

2) Перед сполучниками і (й), та.

Ось налетить вітер / і почне безжально зривати осінню красу зажуреного клена.

Психологічна пауза – зупинка на початку, в середині або в кінці фрази, яка виправдовується психологічно і зосереджує, затримує увагу слухачів на важливих моментах змісту тексту і викликає певний настрій – переживання, аналогічні авторів, його героям і самому читцеві.

Вони можуть збігатися з паузами логічними, ритмічними, але в таких випадках вони тільки продовжують їх тривалість (мінімум //).

«Логічна пауза, на думку Б. Буяльського, служить розумові, психологічна почуттю» [6, с. 18].

Завдання психологічної паузи як засобу впливу на слухача зводяться, по-перше, до того, щоб зосередити увагу слухачів на важливості змісту слів, що йтимуть після неї, викликати певні переживання, і, по-друге зосередити увагу слухачів на важливості змісту вже сказаних слів і дати можливість слухачам їх сприйняти, пережити.

Розрізняють різновиди психологічної паузи:

1. Пауза настороженості. Вона супроводжується, стимулюється вигуками: «Ах!», «Тсс!», «Стій!» ..., які передають подив, зачудування, вагання, страх. (Тсс! Хтось крадеться до нас).

2. Пауза емоційного підсилення. Робиться між повторюваними словами і служить своєрідним перемикачем на посилення емоційного заряду цих слів.

Наприклад: Їде, // їде! – хором підхопила малеча (радість). Геть. Згинь – простогнала Уляна (гнів).

3. Пауза пригадування. Показником паузи є три крапки Слова після паузи характеризують згадане.(І куди ж вона поділася? ... Здається я віддав її Володі).

Розрізняють ще паузи замовчування, емоційного порівнення, жалю, роздумів, залякування, спонукання, напруження.

Отже, при підготовці до виразного читання твору, учитель повинен враховувати, що психологічні паузи –

- а) є засобом передачі психологічного змісту тексту і власного мовлення;
- б) концентрують увагу читця в процесі підготовки і при читанні тексту, а також увагу слухачів;
- в) спонукають до осмислення внутрішнього змісту тексту з позицій автора.

4. Віршова (ритмічна) пауза – зупинка в кінці віршового рядка лише при переносі з нього думки в наступний рядок (нема розділового знаку). В інших випадках збігається із синтаксичною, логічною. Вона передає ритмічно організовану мову вірша. (Вірші Т.Шевченка).

5. Фізіологічна пауза – зупинка, зумовлена не переживанням, а фізичним станом персонажа (втома, задишка, природне заїкання), що характеризується переривчастістю мови. На письмі ці паузи передаються дефісом, трикрапкою.

Проте маємо наголошувати учням, що фізіологічна пауза передає фізичний стан персонажа у певній ситуації, але не повинна характеризувати фізичний стан самого читця.

Для правильного вираження певної думки має значення не тільки наявність пауз, їх характер, а й тривалість.

Тривалість логічної, ритмічної, психологічної, фізіологічної пауз диктується їх змістом, почуттям, обставинами.

Синтаксична пауза має певний ґрунт – розділовий знак.

Проте враховуються конкретні ситуації за тривалістю паузи бувають:

- а) короткі / 1 сек.;
- б) середні / 2 сек.;
- в) довгі / 3 сек.

Якщо паузи членують наше мовлення на мовні такти, то логічні наголоси висувають на перший план найважливіші слова.

«Логічний наголос – такий наголос, яким виділяються слова, що несуть найбільше смислове навантаження фрази [6, с. 99]. У мовному такті – 1 логічний наголос. Від місця логічного наголосу змінюється зміст речення. Наприклад, питального: «Ми підемо у музей сьогодні?». Залежно від того, яке слово в питальному реченні буде наголошеним, відповідь може бути завжди іншою.

Г. Олійник виділяє тактовий і головний логічні наголоси [73, с. 100].

Слід враховувати закони логічного наголошування:

1. Правило про нове поняття. Логічний наголос падає на слово, що називає явище, особу, які вперше зустрічаються у тексті.

2. Правило протиставлення. Наголошуються слова, що протиставляються. Перше – вимовляється з підвищенням тону, друге – із зниженням. (Сонце світить, та не гріє).

3. Правило порівняння. Наголос падає на той предмет, з яким порівнюється те, про що йде мова.

Чом твої устонька – тиха молитва.

А твоє серденько гостре – як бритва.

4. Правило переліку – логічним наголосом виділяються усі слова, що перелічуються.

Важливим засобом логічної виразності є зміна темпу.

Темп (tempus – час) – ми розуміємо як швидкість, певний рух. У мовленні – це швидкість, яка вимірюється кількістю виголошених за секунду складів [6, с. 40].

Темп уповільнюється або пришвидшується за рахунок подовження чи пришвидшення вимови.

Темп обумовлюється жанром твору, його змістом.

Наприклад, епічні твори, зокрема народні думи читаються у повільному темпі. Драматичні поеми з їх напруженістю дії читаються швидше.

Конкретних правил вибору темпу немає, все залежить від характеру фраз, тексту.

Існують тільки певні загальні рекомендації:

а) швидше читаються висловлювання, що передають радість, схвилювання, напруженість, швидку зміну подій.

Наприклад, при читанні твору «Ранок у лісі», спочатку – темп повільний, в другій частині – прискорений.

б) Вставні слова, речення. Наприклад:

Там батько, плачучи з дітьми

(а ми малі були і голі)

Не витерпів лихої долі –

Умер на панщині.

Повільніше читається, усе, що пов'язане із смутком, журбою, журливістю, з повільною зміною подій у часі. («Минають дні, минають ночі...»). Темп, як і інші засоби виразності, має свої позначення на письмі.

На полях сторінки напроти рядків, записуємо: «швидше», «повільніше», «поміровано». Самі фрази, що підлягають зміні темпу, виділяють значками $\geq$ початок фрази, кінець фрази $\leq$. Якщо зміни темпу стосуються тільки окремих слів, то використовуються підрядкові знаки: сповільнення, прискорення.

Теоретичною основою курсу виразного читання є класична система К. Станіславського [40, с. 378]. Існують різні погляди щодо застосування творчої спадщини Станіславського в теорії та практиці виразного читання. Варто зазначити, що у самого режисера термін система стосовно його теорій викликав заперечення. «Ніякої «моєї» системи і «твоєї» системи не існує. Є одна система – органічна творча природа. Іншої системи немає» [40, с. 347].

Ставлення до спадщини видатного режисера було діаметрально протилежним. Її то абсолютно заперечували, то, навпаки, вважали основою виконавської майстерності. Вважаємо, що при навчанні учнів виразного

читання текстів творів доцільно користуватися вченням Станіславського про словесну дію, підтекст, наскрізну дію, творче завдання, надзавдання.

У роботі із школярами слід врахувати принципи системи Станіславського:

1. Принцип щирості переживань. Читець (учень) має щиро і безпосередньо відтворювати почуття, переживання автора, героя.

Для цього учень повинен проникнутися цими почуттями. Вчитель має створити таку атмосферу, яка б дала змогу учням відчувати автора. Тобто учитель має:

- а) сам добре виконати текст;
- б) переконливо і цікаво розповісти про поета і обставини написання твору;
- в) викликати учнів на жвавий аналіз, – обмін думками з приводу прочитаного. Все це має розбудити дитячу уяву, яка і породить відповідні почуття.

2. Використання творчої уяви дітей, так званих манків, за допомогою яких можна викликати («виманити») почуття, «що ховається в тайниках душі».

3. Вміння володіти собою. Часто публіка (клас) викликає переляк, конфуз, соромливість. Необхідно створити на заняттях атмосферу невимушеності, доброзичливості, дружби, щирості.

4. Відкидання шаблонів, заперечення рецептури, яка б забезпечила успіх. Натхнення не можна сфабрикувати. «Система» цього не робить, вона лише готує для нього сприятливий ґрунт.

5. Заперечення фальшивості, кривляння.

На думку К.Станіславського, специфіка виразного читання полягає в умінні вчителя стримано і переконливо, просто, але майстерно, щиро і дохідливо донести до учнів думи, почуття, переживання, настрої автора і водночас відтворити своє особисте ставлення до твору, який він декламує, а також передати естетичну наснагу твору, відбити особливості його художньої форми, жанру, стилю.

Виразне читання спонукає вчителя будити і підтримувати зацікавленість школярів художнім твором, викликати у них відповідну реакцію на почуття, настрої, якими насичено твір, викликати переживання, а точніше співпереживання; зачарувати твором, перелити в дитину бодай частку почуттів, якими насичено твір; прищеплювати школярам і підтримувати у них бажання послухати твір ще й ще, вчитатися в нього, розібратися, в чому його краса, чарівна сила, посмакувати ним, навчитись декламувати і запам'ятати його.

Мистецтво декламації «передбачає наявність у виконавця природних даних, здатних забезпечити його успіх у роботі, особливо коли їх розвивати. Найголовніші з них: мовний слух, приємний голос, жива уява, надійна пам'ять» [73, с. 133].

Наведений перелік якостей декламатора має допомогти педагогам у їхніх зусиллях оцінити своїх учнів, їхні реальні можливості щодо набуття навичок осмисленого і зворушливого читання. Вчителеві слід знати, що можна «взяти» саме з того чи того учня, на що він спроможний, що йому під силу. Педагог має ґрунтувати свою роботу на основі реальних творчих можливостей учня, а учень повинен знати, чого від нього вимагає специфіка предмета.

Поняття «мовний слух» включає сукупність компонентів, до яких належить: фізичний слух – здатність сприймати і передавати звуки різного ступеня гучності та сили; фонематичний слух – здатність розрізняти й відтворювати всі мовні звуки відповідно до вимог фонетичної системи даної мови; звуковисотний слух – здатність відчувати й відтворювати мелодику мови, характер інтонації; чуття ритму й темпу і здатність відтворювати їх у процесі мовлення згідно з вимогами обставин, ситуації, творчих завдань, жанрових особливостей твору.

Учительському голосу мистецтво виразного читання не висуває якихось особливих вимог, крім того, що голос має бути чистий і приємний. Щоб підкреслити важливість правильної інтонації і вказати на необхідність вдумливого ставлення до неї, автор книги «Виразне слово» С. Волконський (на нього, до речі, часто посилається Станіславський) підкреслював, що голос –

лише одежа, тоді як душею мовлення є інтонація. Справді, буває, що голос чудовий, а мова позбавлена мелодії і малозрозуміла. І тому Волконський писав, що приємний голос за поганої інтонації – все одно, що гарне, але придуркувате обличчя. А неприємний голос, який дратує слухача, зводить нанівець найуспішніші досягнення в створенні інтонаційного малюнка. Станіславський наполягав на тому, що навіть добрий голос треба розвивати не лише для співання, а й для мовлення. Талановитий український актор П.Саксаганський у книзі «Думки про театр» зауважує, що, не вдовольняючись природним багатством свого голосу, він постійно і наполегливо муштрував його. Додаткова робота над голосом необхідна за умови відхилення від норми звучання: хриплість, верескливість, гугнявість.

Крім добре поставленого голосу, читець повинен мати і добре розвинену уяву.

Розвинена уява – основа сценічного і декламаційного мистецтва. Нею насичується той артистизм, якого вимагає сама природа художнього мовлення. Станіславський наполягав на тому, що уява і фантазія – не тотожні поняття: уява відтворює те, що існує, або створює щось таке, що у такому вигляді може реально існувати; фантазія більшою чи меншою мірою віддаляє людину від ґрунту реальної дійсності. Звертаючи увагу на цю відмінність, Костянтин Сергійович, очевидно, мав на меті застерегти виконавця-актора від безплідної фантазії. Водночас він вказував на необхідність розвивати фантазію та уяву і підкреслював, що є два типи уяви – самостійна, ініціативна, творча та несамостійна, обмежена, бідна.

Важливо також знати, що існує «різниця між уявою акторською (сценічною) та уявою декламатора, читця. Драматург змушує актора діяти в світі ілюзії реального. Актор діє в межах реального (видимого, конкретного) сценічного простору. Акторська уява виховується вимірністю сцени й відзначається безпосередністю спілкування» [73, с. 202].

Інші вимоги до читання поетичного тексту. Те, що змальовує поет (на відміну від зображеного драматургом), не буває ілюзорним світом, який існує на

даний момент. Поет черпає матеріал з «комори» пам'яті. Створений поетом образ, який міг виникнути на основі реальної зустрічі, сутички з конкретним предметом, явищем, фактом, стає узагальненням. Тому, читаючи, наприклад, вірш Фета про засмучену березу, виконавець не буде визначати ані її висоти, ані товщини, ані відстані від вікна, чого неодмінно потребувала б уява сценічна.

Отже, зливаючись із автором, читець опиняється у світі пам'яті. У цьому докорінна різниця між двома уявами: дійсність в ілюзії (на сцені) та дійсність у пам'яті (поета й читця). Згадана відмінність позначається на характері виконання поетичного твору порівняно з виконанням драми.

Дбаючи про збагачення та розвиток творчої уяви, про оволодіння мистецтвом декламації, читець має зважити на описану відмінність. Активне тренування, збагачення уяви сприяють розвиткові, поліпшенню та зміцненню пам'яті. Чим краща пам'ять, тим менше психічної енергії витрачатиме виконавець на вправи, етюди, підготовку текстів до виконання. Щоправда, є такі тексти, що, так би мовити, напрошуються на читання з розгорнутої книги (*à livre ouvert*). Крім того, книга потрібна, коли вчитель користується партитурними позначками, щоб полегшити собі справу відтворення логічного малюнка важкої фрази чи важких ланок. Однак, з іншого боку, книга може зв'язувати або навіть сковувати виконавця. Мистецтво виразного читання вимагає від нього вдумливого ставлення до своєї пам'яті.

Отже, знання теорії виразного читання, засобів логічної виразності, використання принципів системи К. Станіславського дасть змогу вчителю краще реалізувати свій творчий, педагогічний потенціал, розвинути в учнів вміння виразно читати, виховувати художнім словом високі естетичні почуття.

РОЗДІЛ 2. Специфіка проведення уроків виразного читання з вивчення творів на патріотичну тематику

2.1. Теоретичні засади патріотичного виховання засобами виразного читання

Реалізація програми з виразного читання у закладах загальної середньої освіти, реалізованою в процесі вивчення художніх творів, сприяє формуванню системи відповідних знань і вмінь учнів, сприяє глибшому проникненню в зміст художніх творів, повнішому осягненню їх ідейно-естетичного багатства. Разом з тим виразне читання урізноманітнює інтонаційну палітру мовлення учнів, збагачує їхню почуттєву сферу. У наш час, коли відбувається інтенсивна демократизація всіх сфер суспільного життя, дуже важливо виховувати в молодих громадян уміння виступати перед колективом, спілкуватися з аудиторією. Вміння виступати перед людьми так, щоб зацікавити їх, викликати відповідну реакцію, – один з елементів виявлення громадянської активності. Коли зв'язок промовця з аудиторією двосторонній, коли між ними налагоджується взаєморозуміння, тоді виникає і зацікавленість, яка є запорукою потрібного впливу слова на слухачів. Важливий засіб формування цих умінь – послідовна і систематична робота з виразного читання в школі.

У практичній роботі з виразного читання «визначилося чотири типи уроків: 1) опрацювання теоретичних понять; 2) застосування засвоєних учнями відомостей і вироблення відповідних умінь та навичок; 3) конкурс на кращого читця казок, віршів, байок, оповідань тощо; 4) перевірка якості читання художніх творів, підготовлених учнями всього класу для виступу на шкільному ранку або вечорі, визначення кращих виконавців» [73, с. 109]. Практика показала, що в 5 класі доцільно застосовувати всі чотири типи уроків. На уроках першого типу частина часу відводиться на засвоєння учнями теоретичних відомостей, після чого проводиться виразне читання вивченого вже твору, в процесі якого учні застосовують не тільки щойно набуті знання, а й засвоєні раніше.

Роботу з виразного читання слід продовжувати постійно і систематично. Вважаємо, що доцільно буде провести таку систему уроків, які сприятимуть удосконаленню набутих раніше навичок і розвиватимуть і формуватимуть нові уміння з виразного читання творів різних жанрів.

Тема I. Повторення засвоєних раніше засобів виразного читання. (Народна пісня «Ой весна, весна – днем красна»). У вступному слові нагадаємо, що в попередніх класах учні вже ознайомилися з такими засобами виразного читання, як мовленнєвий такт, логічний наголос, пауза, інтонація, темп; довідалися також про особливості читання казок, прислів'їв, загадок, віршів, окремих частин прозових і драматичних творів (розповідей про події з швидким і повільним розвитком, діалогів у прозовому творі й у п'єсі, літературних портретів та пейзажів). Ці знання учні застосовували на практиці і вже мають певні навички виразного читання.

Повідомимо про те, що в 6 класі вони ознайомляться з поняттям про підтекст, навчатися виявляти його в художніх творах, вироблятимуть уміння ділити текст на інтонаційно-змістові частини, користуватися жестами та мімікою, ставити виконавське завдання, інсценувати уривки з оповідань, виразно читати байки.

Наголосимо: щоб добре оволодіти вмінням правильно, гарно читати художні твори, потрібно докласти багато сил і праці. Клопітка робота над текстом під час підготовки його до виразного читання і саме виразне читання допоможуть глибше проникнути в зміст твору, повніше досягти його поетичну красу, відчувати силу художнього слова.

Після такого вступу проводимо роботу, в процесі якої учні відновлять раніше засвоєні знання про засоби виразного читання і застосовуватимуть їх практично. Запитання і завдання можуть бути такими:

1. Пригадайте, що називається інтонацією. Які види інтонації ви знаєте?
2. Мовчки перечитайте перший варіант пісні «Ой весна, весна — днем красна». Визначте, які речення слід читати з окличною, питальною чи розповідною інтонацією. Поясніть, чому.

3. Як ви розумієте поняття логічний наголос? З'ясуйте, на які слова треба поставити логічні наголоси в першому варіанті цієї веснянки.

4. Розкажіть про мовленнєвий такт. Визначте мовленнєві такти в такому уривку (його заздалегідь напишемо на дошці):

«Над вербами, над водою сяяло ясне весняне сонце. Сірі скелі, густі лози під скелями неначе грілися в теплому світі. На скелях блищали кущі жовтих весняних квіток, неначе хто натикав їх у щілини. Купи зеленого молодого очерету ледве гойдали зеленим довгим листом. Вода грілась і лисніла проти синього неба...» (І. С. Нечуй-Левицький, «Бурлачка»).

5. Що таке пауза? Які види пауз ви знаєте? Визначте їх у першому варіанті веснянки.

6. Пригадайте, що називається темпом виразного читання. Які є види його?

7. Підготуйтеся до виразного читання першого варіанту веснянки.

8. Мовчки перечитайте другий варіант веснянки; визначте, з якою інтонацією і в якому темпі слід читати кожне речення, на які слова ставити логічний наголос, де робити паузи. Виразно прочитайте вголос другий варіант.

9. Підготуйте до виразного читання початки першого й другого варіантів пісні про татарський полон, наведених у статті «Українські народні пісні». Визначте спільне й відмінне в читанні цих уривків.

Завдання додому. Підготуйте до виразного читання одну з пісень, уміщених у статті «Обрядові пісні».

Тема II. Усне малювання («оживлення тексту»). Історичні пісні.

У вступному слові, звертаючись до учнів, вчитель скаже:

– Ви вже, мабуть, переконалися, що зображене в художньому творі постає перед вами як жива дійсність лише тоді, коли під час читання ви його виразно уявляєте. Своїм внутрішнім зором ви неначе «бачите» людей, предмети, явища. Ви «чуєте» різні звуки, «берете участь» у подіях, проймаєтесь почуттями, що хвилюють героїв. Переповідаючи прочитане, ви маєте відтворити словами те, що «бачили», «чули», переживали. Така розповідь

називається усним малюванням. Воно дещо відрізняється від переказу. Переказуючи твір, ви повинні точно передати його зміст. Під час же усного малювання потрібно розповідати, що вам уявлялося, а тому ви додаєте й те, чого письменник не зобразив, але ви «побачили», «відчули» його самі.

Подальша робота проводитиметься орієнтовно за такими запитаннями і завданнями:

1. Намалуйте словами картину, яка постає у вашій уяві, коли ви читаете пісню «Ой чого ти, земле, молодіти стала».

2. Змалуйте словами подію, яку ви «спостерігали», читаючи «Пісню про Байду» (опишіть риночок, зовнішність Байди, турецького царя, джури, намалуйте картину розправи козака над ворогами).

3. Перечитайте пісню «Ой, Морозе, Морозенку», передайте словами, що вам уявлялось.

4. Розкажіть, що ви «бачили», «чули», відчували, читаючи пісню «Єднайтесь, брати українці».

Тема III. Поняття про жест і міміку як засоби виразного читання
(С. Васильченко, «Дитинство Шевченка»).

Зміст названих у темі понять буде зрозумілішим учням, якщо пояснення ґрунтувати на їх попередньому досвіді. Пояснення вчителя може бути таким:

– Ви, очевидно, помітили, що, розмовляючи, люди роблять рухи руками, головою, очима, посміхаються чи хмуряться, тобто вдаються до різних жестів і міміки.

Жестами називаються рухи голови, рук, тіла, які супроводжують висловлювання людей. Міміка – виразні рухи м'язів обличчя, що передають почуття і настрій того, хто говорить.

Часом якусь думку можна виразити не словом, а жестом або мімікою. Наприклад, замість слова так достатньо кивнути головою або кліпнути повіками, на знак заперечення – похитати головою з боку в бік. Коли людина щось осуджує, то похитує головою з докірливим виразом очей. Нерідко той, хто говорить, жестами та мімікою підсилює своє висловлювання. Коли ви хочете,

щоб ваш приятель, який стоїть далеченько, підійшов до вас, ви гукнете йому: «А йди-но сюди!» – і зробите закличний рух рукою. Подібних рухів багато, кожний з них має свій зміст і своє значення.

Пояснимо, що в художніх творах письменники нерідко зазначають, якими жестами та мімікою супроводжують персонажі свої висловлювання під час розмови. Наприклад: «Мати кивнула на нього батькові: – Як мотає! Наче три дні не їв». Мати не назвала імені хлопчика, а лише кивнула на нього, і з цього жесту зрозуміло, кого вона мала на увазі. А ось інший приклад: хтось із старших докоряє перебенді за жартівливі пісні. Письменник нічого не говорить про внутрішній стан перебенді, але ми ясно уявляємо його переживання, коли читаємо: «Винувато старий осміхнувся... Поважно нахмутив брови...» [73, с. 110].

Читаючи художній твір, необхідно зважати на те, які жести, мімічні рухи робить персонаж, яку позу прибирає. Це допоможе повніше зрозуміти висловлену ним думку, глибше відчутти його переживання, настрій, прагнення.

Жести й міміка є засобами виразного читання. Не можна читати художній твір незворушно, із застиглим обличчям, нічого не виражаючими очима. Але не треба також робити різні гримаси, розмахувати руками, вихилитися тощо. Жести й міміка мають відповідати змісту й настрою тексту, який ви читаєте, бути доречними, ощадними, але виразними, їх завдання: а) підсилити вираження думки; б) підкреслити у вчинку персонажа, в події, явищі щось особливо важливе, на чому читець прагне зосередити увагу слухачів; в) виразити ставлення автора і своє власне до зображеного, дати йому оцінку; г) переконати слухачів у правильності цієї оцінки. Для прикладу візьмемо прислів'я: «Не в свої сани не сідай». Вимовляючи слова «не сідай», на мить підніmemo палець і доброзичливо або глузливо посміхнемося. Цим ми виразимо іншим застереження від необачного вчинку.

Наголосимо, що, читаючи твір виразно, не можна повторювати всі рухи, які роблять персонажі, а лише найважливіші, найпотрібніші.

Для застосування набутих знань учням пропонуються такі запитання і завдання:

1. Скажіть, чим подібні і чим різняться жести й міміка.
2. Яке значення вони мають у щоденному спілкуванні людей? Наведіть приклади.
3. Чому важливо під час читання звертати увагу на описи жестів та мімічних рухів персонажів? Наведіть приклади.
4. Поясніть, які переживання Тарасика й за допомогою яких жестів та міміки відтворено в таких рядках: «Кивав головою, після того шепотів, кусаючи губи: «Так, так... він упився..., а спитайте його, чи їв він що-небудь, чи пив... Спитайте...».
5. Для чого використовуються жести й міміка під час виразного читання художнього твору? Як слід ними користуватися?
6. Визначте, з якими жестами та виразом обличчя треба промовляти прислів'я: «Кожний труд почесний», «Треба знати, де що сказати», «Найбільша сила в світі – терпіння», «Найбільше каліцтво – лінощі».
7. Поясніть, що виражає поза, положення рук, вираз обличчя Тарасика на другій ілюстрації до повісті «Дитинство Шевченка». А на третій? Як про це сказано у творі? Зіставте ілюстрацію з текстом.

Завдання додому. Перечитайте уривок від слів: «Винувато старий осміхнувся...» до – «Між старими тут ж вертаються діти...» (V розділ), розкажіть, що думали й переживали люди, слухаючи історичну пісню, яку співав перебендя. Доведіть своє твердження. Підготуйте уривок до виразного читання; прочитайте його в сім'ї, а потім – на уроці.

Тема. Поняття про підтекст і його види (Т. Шевченко, «Якби ви знали, паничі...»).

Під час пояснення цього матеріалу також доцільно спиратися на життєвий досвід учнів. Словесник пояснить, що у вимовлених словах і реченнях іноді міститься неповна інформація про те, що хоче сказати мовець.

Висловлену думку й переживання свого співрозмовника ми зрозуміємо краще, якщо зважимо, з якими інтонаціями, жестами, мімікою він говорить.

Візьмемо для прикладу речення: Сніг пішов. У ньому повідомляється про сам факт. При вимові це речення може набрати різного змісту. Якщо на початку зими довго не було снігу і раптом він посипав – густий, лапатий, – то в ці слова ви вкложите такий зміст: «Ой, як добре! Нарешті настала справжня зима!». Цей, повніший, точніший, зміст виразите за допомогою інтонації радості, задоволення, сплеснувши руками, сяючи очима й усміхаючись. А от коли вже почалася весна, зацвіли сади і випав сніг, то в ці слова при вимові ви вкложите зовсім інший зміст: «Ой лишенько! Загине весняний цвіт...». У цьому разі при передачі слів Сніг пішов інтонацією виразите розчарування, занепокоєння, невдоволення, скажете їх з насупленими бровами, смутним виразом очей. Так ви ясно виразите і своє ставлення до пізнього снігопаду.

Подібне спостерігаємо і в художніх творах: вони також мають внутрішній зміст. Той смисл, який автор прямо не висловив, але ми про нього здогадуємося, називається підтекстом. Він доповнює зміст тексту. Виразити його при читанні допомагають інтонація, жести, міміка. Наприклад, рядок «А хату раєм називають!» з вірша «Якби ви знали, паничі!» можна прочитати по-різному. Якщо його вимовити з інтонацією смутку, тихим голосом, сумно похитуючи головою, то підтекст буде такий: «На жаль, хату кріпака не можна назвати раєм». Якщо ж цей рядок вимовити гнівно, рвучко піднісши на мить голову, підтекст буде інший: «Поети-паничі облудно твердять, що хатина кріпака – тихий рай. Це безсоромна неправда!» [73, с. 110]. Саме другий варіант читання цього рядка буде правильним, бо виражатиме думку та почуття самого автора, про що свідчить і знак оклику. Правильно буде виражено й ставлення його до поетів-паничів.

Підтекст може бути прямим і прихованим. Прямий підтекст збігається зі змістом тексту. Наприклад, зміст рядків:

За що, не знаю, називають

Хатину в гаї тихим раєм –

збігається з підтекстом: кріпацьку оселю не можна назвати раєм. Це місце належить читати з глибоким смутком та болем, виражаючи ці думки й почуття відповідними жестами та мімікою.

У рядках від слів: «Он гай зелений похилився», кінчаючи словами «Правда, рай?», описується прекрасний сільський пейзаж. Але вважати, що поет просто милується ним, буде неправильно. Підтекст цього місця твору такий: на лоні прекрасної природи тяжко страждають люди-трудівники. Інтонацією і мімікою потрібно передати, крім замилювання, ще й глибокий жаль, муку поета. Останні два слова треба промовити іронічно і водночас з гнівом, болем.

Лише правильно зрозумівши підтекст, можна знайти правдиві, точні інтонації та інші засоби виразності і належно відтворити зображене, передати ставлення до нього автора (і своє).

На закріплення учням пропонуються такі запитання і завдання:

1. Поясніть, що таке підтекст. Яке він має значення для вираження думки та почуттів? Наведіть приклади.

2. Які види підтексту ви знаєте? Наведіть приклади.

3. Визначте підтекст в уривку від слів: «А подивися та спитай...» до кінця вірша. Прочитайте уривок так, щоб відтворити його підтекст.

4. Поясніть, у яких прислів'ях підтекст прямий, у яких – прихований: Мудрим ніхто не родився, а навчився. Свій розум май і людей питай. Добрий пан: забрав хліб у дітей і кинув псам. Так глибоко – жабі по око. Прочитайте виразно ці прислів'я.

5. Прочитайте прислів'я «Між людьми будь людиною», виражаючи різний підтекст: а) послухай мене, і тобі буде добре; б) ти поводиш себе нетактовно, не ображай людей.

6. Підготуйте до виразного читання другу частину вірша «Якби ви знали, паничі...» від слів: «Мені аж страшно, як згадаю...». Визначте, в яких рядках підтекст прихований.

Завдання додому. Вивчіть напам'ять уривок вірша «Якби ви знали, паничі...» від початку до слів: «Мені аж страшно, як згадаю», підготуйтеся до

виразного читання його. За допомогою засобів виразності передайте болісні переживання поета, його глибокий жаль і сум, навіяні спогадами про важку долю кріпацької сім'ї.

Тема ІУ. Поняття про постановку виконавського завдання (Т. Шевченко, «І золотої й дорогої...»).

Щоб підготовка твору до виразного читання була успішною, «потрібно ясно уявити, з якою метою ми будемо читати цей твір слухачам, тобто яке виконавське завдання перед собою ставимо» [73, с. 112]. Це завдання передбачає з'ясування таких моментів: а) що потрібно сповістити слухачам, які думки донести до них; б) які настрої та переживання викликати.

Якщо учень добре усвідомить виконавське завдання, йому легше буде знайти інтонації, темп читання, жести, мімічні рухи. Він краще зрозуміє, на які слова потрібно ставити логічний наголос, де робити паузи. Правильно поставити виконавське завдання учень зможе лише тоді, коли добре розбереться у змісті твору, чітко уявить зображене в ньому, пройметься його настроєм, виявить підтекст, зрозуміє авторське ставлення та головну думку.

Зміст вірша Т. Г. Шевченка «І золотої й дорогої...» п'ятикласники вже засвоїли й переконалися, що він пройнятий сумним настроєм. Підтекст цього твору в основному прямий. Лише в рядках:

Щоб він не плакав, не журились,

Щоб він де-небудь прихилився,

То оддадуть у москалі

підтекст прихований: пани та їхні прислужники нібито пожаліють сироту, а насправді ще більше поневолять – віддадуть його в солдати.

Виконавське завдання буде таким: розповісти про важку долю кріпацької дитини; викликати у слухачів співчуття до неї, ненависть до поневолювачів, до пригнічення людини людиною; переконати слухачів у тому, що кріпацтво для народу було страшним лихом.

Ставимо перед учнями такі запитання і завдання:

1. Як ви розумієте поняття виконавське завдання?

2. Що потрібно зробити, щоб правильно визначити його?
3. Чому це важливо?
4. Поставте виконавське завдання до читання пісні «Ой чого ти, земле, молодіти стала...».

Для практичних вправ на формування вмінь виразно читати можна взяти уривки з повісті «Дитинство Шевченка».

Завдання додому. Визначте, яке виконавське завдання до читання уривка від слів: «Не називаю її раєм...» до – «Мені аж страшно, як згадаю...» з вірша Т. Шевченка «Якби ви знали, паничі...».

Тема V. Поняття про поділ тексту на частини під час підготовки твору до виразного читання (Т. Шевченко, «Зоре моя вечірняя...»).

Учні вже переконалися, що в різних частинах одного твору можуть змальовуватися різні події, виражатися різні думки й настрої. Залежно від змісту й настрою цих частин змінюється інтонація і темп їх читання. Тому під час підготовки твору до виразного читання його текст треба поділити на частини, а потім визначити, як належить прочитати кожную з них.

Візьмемо вірш Т. Шевченка «Зоре моя вечірняя...». Під час бесіди з'ясуємо, що в перших чотирнадцяти рядках поет лагідно, приязно звертається до зорі, просить її розповісти про різні явища природи і сам милується ними. Та ось він згадує про лихих людей, про поневіряння кріпаків (наступні шість рядків), і лагідний настрій змінюється на сумний, важкий. Далі йде опис українського села. Воно дороге і миле поетові, викликає в нього захоплення, радість, навіть панські палати здаються дивом (дальші десять рядків). У прикінцевій частині (п'ять рядків) Шевченко із сердечним болем і прихованою іронією говорить про «красиве» село, «веселі» хати і проклинає панські палати, тобто поміщиків-кріпосників. Такі частини тексту називаються інтонаційно-змістовими, бо вони відрізняються одна від одної змістом та інтонацією.

Пропонуємо учням придумати кожній з цих частин заголовки, скласти з них план, визначити, з якою інтонацією і в якому темпі слід читати кожен частину, поставити виконавське завдання.

У процесі виконання завдання робимо на дошці відповідні записи:

План	Інтонація	Темп	Виконавське завдання
1.Звертання до зорі	лагідна, замилювання	Повільний	намалювати прекрасну картину вечора, передати авторське (і своє) захоплення ним, викликати такі ж переживання у слухачів;
2. Спогад про лихих людей	болюча, сумна	швидкий	передати ненависть поета до лихих людей, його біль і смуток, викликаний долею рідного краю, збудити у слухачів ненависть до гнобителів;
3.Краса українського села	замилювання, радості	повільний	відтворити чарівний пейзаж, передати палку любов поета до рідного краю, до людей-трудівників, які створили цю красу, викликати у слухачів такі ж переживання та настрої;
4.Прокльон палатам	іронія, душевного болю, пекучої ненависті	середній, швидкий	ствердити думку про те, що поміщики-кріпосники несли селянам визиск і страждання, передати ненависть поета до панства, змусити слухачів замислитися над долею наших предків, викликати ненависть до насильства, бажання боротися

			проти поневолення людини людиною.
--	--	--	-----------------------------------

Запитання й завдання для закріплення:

1. Чому під час підготовки твору до виразного читання текст його треба поділити на інтонаційно-змістові частини?
2. Яку роботу слід провести над кожною частиною?
3. У тексті кожної частини вірша «Зоре моя вечірняя» визначте логічні наголоси та паузи; спочатку прочитайте кожен частину два-три рази, а потім — увесь твір.

Завдання додому. 1. Поділіть текст «Пісні про Байду» на інтонаційно-змістові частини, складіть план, визначте інтонації, темп читання, виконавське завдання кожної з частин. Підготуйтеся до виразного читання всієї пісні. 2. Виберіть з «Кобзаря» вірш, який вам сподобався, і підготуйтеся до конкурсу на кращого читця творів Т. Г. Шевченка.

Тема VI. Конкурс на кращого читця творів Т. Шевченка.

Цей урок можна побудувати за таким планом:

1. Виразне читання напам'ять віршів Т. Шевченка.
2. Колективне обговорення якості читання.
3. Визначення виконавців для виступу на літературному ранку (вечорі).

Тема. Конкурс на кращого читця байки.

Роботу можна провести за таким планом:

1. Виразна розповідь байок.
2. Колективне обговорення якості виконання, визначення переможців.

Тема VII. Інсценування діалогу з розповідного твору (Панас Мирний, «Морозенко»).

Вступне слово вчителя може бути таким:

Ви, діти, вже вивчали й самі читали твори розповідні (оповідання, повісті) і драматичні (п'єси). Є чимало драматичних творів, написаних на

основі розповідних. Так, п'єсу «Котигорошко» А. Шиян створив на основі народної казки, що має таку ж назву. Переробка розповідного твору в формі п'єси називається інсценуванням.

Давайте спробуємо інсценувати найпростіше – діалог з розповідного твору. Візьмемо з оповідання «Морозенко» уривок від слів: «Катря послалася і лягла з сином спати» до слів: «Куди йому йти». Уважно перечитайте це місце твору, виразно уявіть собі, де відбувається дія, які звуки лунають знадвору, що роблять дійові особи, що думають і переживають.

Пригадайте особливості драматичного твору, про які ви довідалися в 4 класі, а також уявіть будову тексту п'єси «Котигорошко».

Інсценувати уривок з оповідання можна так: 1) дати назву майбутній інсценівці; 2) скласти список дійових осіб, визначивши, хто вони є, скільки їм років; 3) зробити усний малюнок вигляду сцени; 4) виділити висловлювання персонажів.

Авторські пояснення в драматичному творі називаються ремарками. Це – список дійових осіб, опис сцени, зауваження між рядками або при висловлюваннях персонажів.

Створюючи інсценівку, «перед кожним висловлюванням слід зазначити, кому воно належить, з якою інтонацією сказане, якими жестами й мімікою супроводжується. Ці зауваження (ремарки) беруться в дужки. Дієслова в ремарках повинні мати форму теперішнього часу: завдяки цьому створюється враження, ніби зображене в інсценівці відбувається зараз, перед нашими очима» [73, с. 113].

Колективно створюємо письмову інсценівку. При цьому потрібно зважати на те, що на сцені можна показати, а чого не можна.

Даємо інсценівці назву, записуємо її, складаємо першу ремарку (список дійових осіб). Початок інсценівки може бути таким:

Ніч. Інтер'єр селянської хати: мисник, стіл, піл для спання, піч. На комині блимає каганець. На печі Катря та Пилипко. Знадвору чути завивання вітру, шерхінт снігу об стіни та шибки.

Пилипко (з цікавістю). Мамо! А бачив хто Морозенка?

Катря (застережливо, прагнучи налякати сина). Люди кажуть...

Завдання додому. Поділіться на групи по двоє (Катря, Пилипко) і підготуйтеся до виконання в ролях вашої інсценівки на наступному уроці. Щоб вправно зіграти свою роль, ви маєте добре розуміти вдачу героя, якого гратимете, його настрій, ставлення до іншого персонажа й до того, про що йдеться у розмові. Визначте інтонацію і темп вимови кожного висловлювання, а також паузи та слова з логічним наголосом.

Тема VIII. Повторення знань про засоби виразного читання.

Завдання цього уроку – повторити й узагальнити засвоєні учнями знання про засоби виразного читання і перевірити ступінь сформованості практичних умінь. З рекомендованих нижче запитань і завдань учитель вибере ті, які він вважає за доцільне виконати з учнями саме його класу.

1. Які засоби виразного читання ви знаєте?

2. Як потрібно читати описи? Прочитайте виразно такі уривки:

а) абзац, що починається словами: «За перелазом біліла сорочка...» («Дитинство Шевченка» С. Васильченка, III розділ);

б) абзац, що починається словами: «Ясне сонечко почало підійматись...» («Морозенко» Панаса Мирного).

3. Пригадайте, який наголос називається логічним. Поясніть, як слід читати слова з логічним наголосом. Визначте логічні наголоси в абзаці, що починається словами: «Нудна була наука в тодішніх школах...» («Дитинство Шевченка» С. Васильченка).

4. Що ви знаєте про підтекст і його види? Визначте вид підтексту в таких уривках байки Л. Глібова «Лисиця-жалібниця»:

а) від початку до слів: «Лисиця так собі сказала...»;

б) перший монолог Лисиці.

5. Яке значення в художньому творі має опис жестів, міміки персонажів? Прочитайте уривок від слів: «Збоку сидить панок, персями грається...» до слів:

«Добре і тут нагодилась...» («Чайка» С. Васильченка). Які почуття за допомогою жестів і міміки виражає панок, а які – мати?

6. Розкажіть про темп виразного читання та його види. Коли кожний з них потрібно застосовувати? Прочитайте виразно уривок від слів: «Максим лежав на нарах» до – «Тремтять грати» («Чайка» С. Васильченка). Поясніть, де, чому і як саме змінюється темп читання.

7. У вірші В. Сосюри «Хто рідному краю...» знайдіть перенесення. Прочитайте цей вірш виразно.

8. Пригадайте особливості читання віршів. Прочитайте виразно вірш М. Рильського «Пісні».

9. Що називаємо паузою? Які її види? Коли кожний з цих видів застосовується? Визначте паузи в уривку оповідання М. Вінграновського «Первінка».

10. Розкажіть про інтонацію. Визначте, з якими інтонаціями треба читати вірш П. Воронька «Школа батьків». Виразно прочитайте його.

11. Розкрийте зміст поняття «виконавське завдання». Яке значення для виразного читання творів має правильна постановка його? Визначте виконавське завдання виразного читання вірша П. Воронька «Пахне хліб».

12. Розкажіть, що ви знаєте про мовленнєвий такт. Визначте мовленнєві такти в уривку оповідання Т. Бурдуляка «Перший раз».

13. Яку підготовчу роботу слід виконати, щоб виразно прочитати художній твір? Що означає – виразно прочитати художній твір?

Отже, «робота з виразного читання має проводитися протягом року і не тільки на спеціальних, а й на всіх інших уроках. Успіхи будуть кращі, якщо словесник працюватиме в тісному контакті з учителями зарубіжної літератури» [73, с. 33].

Тож зауважимо, що патріотичне виховання є складовою цілісного освітнього процесу та одним із ключових напрямів формування особистості здобувача освіти. У сучасних соціокультурних умовах, зумовлених суспільно-політичними викликами, питання патріотичного виховання набуває

особливої актуальності, оскільки спрямоване на утвердження національної ідентичності, громадянської відповідальності, духовних і моральних цінностей молодого покоління. Важливу роль у реалізації цього завдання відіграє художня література, яка володіє потужним виховним, емоційно-психологічним і світоглядним потенціалом.

У педагогічній та філософській науці патріотизм розглядається як інтегративна якість особистості, що виявляється в любові до Батьківщини, усвідомленні своєї належності до нації, повазі до історії, культури, мови та готовності діяти в інтересах держави й суспільства. Патріотичне виховання, відповідно, трактується як цілеспрямований і систематичний процес формування цих якостей, що ґрунтується на засвоєнні національних і загальнолюдських цінностей.

Теоретичні засади патріотичного виховання засобами літератури спираються на низку методологічних підходів, серед яких провідними є аксіологічний, культурологічний, особистісно орієнтований та діяльнісний. Аксіологічний підхід передбачає осмислення художнього тексту як носія цінностей, що формують моральні й громадянські орієнтири учнів. Культурологічний підхід зумовлює розгляд літератури як складової національної культури й засобу збереження історичної пам'яті. Особистісно орієнтований підхід спрямований на розвиток індивідуального ставлення школяра до прочитаного, а діяльнісний – на активне залучення учнів до інтерпретаційної та творчої роботи з текстом.

Література як мистецтво слова має унікальні можливості впливу на внутрішній світ особистості, адже вона апелює не лише до раціонального, а й до емоційного та образного мислення. Через художні образи, символи, конфлікти й авторську позицію літературні твори сприяють формуванню в учнів ціннісного ставлення до Батьківщини, національної історії, героїчного минулого й сучасності. Саме тому літературна освіта розглядається як ефективний інструмент патріотичного виховання.

Теоретичні основи патріотичного виховання засобами літератури тісно пов'язані з поняттям національної ідентичності. Засвоюючи художні тексти українських авторів різних історичних періодів, учні усвідомлюють безперервність національного культурного процесу, спадкоємність традицій, цінність рідної мови як маркера національного буття. Література постає своєрідним «простором пам'яті», у якому закарбовано колективний досвід народу, його травми, перемоги, прагнення та ідеали.

Важливою теоретичною засадою є положення про виховну функцію художнього тексту, яка реалізується не через пряме моралізування, а через естетичне переживання. Патріотичні ідеї в літературі розкриваються опосередковано – через долі персонажів, моральний вибір, зіткнення цінностей, драматизм історичних подій. Такий спосіб впливу сприяє формуванню глибоких і стійких переконань, оскільки ґрунтується на особистісному переживанні й осмисленні прочитаного.

У теорії літературної освіти наголошується на необхідності діалогічного підходу до вивчення художніх творів патріотичного спрямування. Учень у цьому процесі виступає не пасивним споживачем інформації, а активним співтворцем смислів, який вступає в діалог з автором, текстом і культурним контекстом. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення, громадянської позиції та відповідального ставлення до національних цінностей.

Отже, теоретичні засади патріотичного виховання засобами літератури ґрунтуються на розумінні художнього слова як потужного чинника формування національної свідомості, моральних орієнтирів і громадянської зрілості особистості. Література виступає не лише об'єктом вивчення, а й ефективним засобом духовного та патріотичного зростання учнів, забезпечуючи цілісний і глибокий вплив на їхній світогляд.

2.2. Література як засіб формування національної свідомості і ціннісних орієнтацій школярів

У сучасному освітньому просторі особливої актуальності набуває проблема формування національної свідомості та ціннісних орієнтацій учнівської молоді. В умовах глобалізаційних процесів, інформаційної відкритості та водночас загроз національній ідентичності, школа покликана не лише забезпечувати засвоєння знань, а й виховувати особистість із чітко сформованою системою духовних, моральних і громадянських цінностей. Вагому роль у реалізації цього завдання відіграє художня література як потужний засіб світоглядного й ціннісного впливу.

Національна свідомість у педагогічній та філософській думці трактується як усвідомлення людиною своєї належності до певної нації, знання її історії, культури, мови, традицій, а також прийняття національних цінностей і готовність діяти в інтересах своєї спільноти та держави. Формування національної свідомості школярів є складним і багатокомпонентним процесом, що охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий рівні. Саме література здатна комплексно впливати на всі ці складові.

Художня література виступає своєрідним носієм історичної пам'яті та духовного досвіду народу. Через образи, сюжети, конфлікти й символи літературні твори репрезентують національний характер, ментальні особливості, моральні ідеали та ціннісні орієнтири суспільства. Знайомлячись із творами українських письменників різних епох, школярі усвідомлюють тяглість національного культурного розвитку, відчувають зв'язок поколінь, що сприяє формуванню почуття причетності до історії та культури власного народу.

Особливе значення література має у формуванні ціннісних орієнтацій учнів. Цінності, закладені в художніх текстах, не нав'язуються безпосередньо, а розкриваються через естетичне переживання, співпереживання героям, осмислення їхнього морального вибору. Таке опосередковане засвоєння

цінностей є особливо ефективним, оскільки сприяє їх внутрішньому прийняттю та перетворенню на особистісні переконання.

Літературні твори патріотичного, історичного, морально-етичного спрямування формують у школярів уявлення про такі базові національні цінності, як любов до Батьківщини, повага до рідної мови, відповідальність за долю народу, готовність до самопожертви, почуття гідності та свободи. Водночас література допомагає усвідомити складність і неоднозначність історичних процесів, сприяє розвитку критичного мислення та здатності до моральної рефлексії.

Важливою функцією літератури є «формування емоційно-ціннісного ставлення до національних реалій. Через художнє слово школярі не лише отримують інформацію про історичні події чи постаті, а й емоційно проживають ці події, що значно поглиблює їхній виховний ефект» [12, с. 70]. Саме емоційна залученість учнів є передумовою формування стійкої національної свідомості та відповідального громадянського ставлення.

У контексті шкільної літературної освіти особливої уваги потребує діалогічний підхід до роботи з текстом. Учень має виступати активним суб'єктом інтерпретації, співвідносити художні смисли з власним життєвим досвідом, сучасними суспільними подіями, особистими ціннісними орієнтаціями. Такий підхід сприяє глибшому осмисленню національних і загальнолюдських цінностей, представлених у літературі.

Отже, література є одним із найефективніших засобів формування національної свідомості та ціннісних орієнтацій школярів. Вона забезпечує не лише пізнання національної культури й історії, а й глибокий духовний вплив на особистість, сприяючи вихованню свідомого громадянина, здатного до морального вибору, критичного мислення та відповідального ставлення до майбутнього своєї держави.

РОЗДІЛ 3. Форми та методи роботи з патріотичною лірикою на уроках виразного читання в старших класах закладів загальної середньої освіти

3.1. Принципи добору текстів патріотичного спрямування для уроків виразного читання в старших класах закладів загальної середньої освіти

У системі літературної освіти старшої школи уроки виразного читання посідають особливе місце, оскільки забезпечують цілісне поєднання естетичного, емоційного та виховного впливу художнього слова на особистість учня. Особливо значущою у цьому контексті є патріотична лірика, яка сприяє формуванню національної свідомості, громадянської позиції, моральних і духовних цінностей старшокласників. Ефективність її опрацювання значною мірою залежить від доцільного добору форм і методів роботи, що активізують емоційно-ціннісне сприйняття поетичного тексту та стимулюють особистісну рефлексію учнів.

Форми роботи з патріотичною лірикою на уроках виразного читання мають відповідати віковим особливостям старшокласників, їх здатності до абстрактного мислення, аналізу, узагальнення та морального осмислення художніх образів. До найбільш продуктивних форм належать індивідуальна, парна, групова та колективна робота, які доцільно поєднувати залежно від мети уроку та характеру поетичного матеріалу.

Індивідуальна форма роботи передбачає самостійне опрацювання учнями поетичних текстів, підготовку виразного читання, інтонаційного аналізу, добір логічних наголосів, пауз, темпу й ритму мовлення. Така форма сприяє розвитку внутрішнього слуху, мовленнєвої культури та особистісного переживання патріотичних мотивів. Парна та групова робота активізує діалогічне спілкування, дозволяє зіставляти різні інтерпретації тексту, формує вміння аргументовано висловлювати власну думку й поважати позицію інших.

Колективні форми роботи (дискусія, літературна бесіда, обговорення після виразного читання) є особливо ефективними під час осмислення

ідейно-емоційного змісту патріотичної лірики. Вони сприяють формуванню спільного емоційного простору, в якому поетичне слово сприймається як особистісно значуще й актуальне для сучасного життя.

Серед методів роботи з патріотичною лірикою на уроках виразного читання провідне місце посідають «словесні, практичні та інтерактивні методи. До словесних належать коментоване читання, літературна бесіда, проблемні запитання, інтерпретаційний аналіз поетичного тексту. Коментоване читання дозволяє звернути увагу на художні засоби, символіку, інтонаційно-ритмічну організацію вірша, що поглиблює розуміння патріотичних ідей та образів» [29, с. 4].

Практичні методи передбачають безпосередню діяльність учнів: виразне читання напам'ять, інтонаційне моделювання тексту, інсценізацію поетичних творів, створення аудіо- чи відеозаписів декламації. Такі методи сприяють глибшому емоційному залученню школярів, розвитку їхніх мовленнєвих і творчих здібностей, а також формуванню навичок самовираження засобами художнього слова.

Особливу ефективність у роботі з патріотичною лірикою виявляють інтерактивні методи навчання, зокрема метод «відкритого мікрофона», «асоціативного куща», «незакінчених речень», рольового читання, дискусії, дебатів. Вони активізують пізнавальну діяльність учнів, стимулюють їх до осмислення власних почуттів, думок і переживань, викликаних поетичним текстом, сприяють формуванню особистісного ставлення до ідей патріотизму, громадянської відповідальності та національної гідності.

Доцільним є також використання проблемно-пошукових методів, які «передбачають постановку запитань світоглядного характеру: про роль поета в часи суспільних випробувань, про значення патріотичного слова в умовах війни, про особисту відповідальність кожного за долю держави. Такі методи формують у старшокласників уміння критично мислити, аналізувати суспільні явища крізь призму художнього тексту та робити морально виважені висновки» [76, с. 87].

Важливим методичним прийомом є міжмистецька інтеграція, що передбачає залучення музики, живопису, відеоматеріалів до аналізу патріотичної лірики. Поєднання поетичного слова з іншими видами мистецтва поглиблює емоційний вплив тексту, сприяє створенню цілісного художнього образу та активізує естетичне сприйняття учнів.

Зауважимо, що важливо також вчителю звернути увагу на відбір патріотичних текстів для виразного читання. Критеріями відбору важливо, щоб були:

1. Змістово-тематичний критерій. Поетичний твір має відповідати тематиці розділу чи уроку, репрезентувати актуальні проблеми (патріотизм, національна ідентичність, історична пам'ять, громадянська позиція, екзистенційні переживання) та мати виховний потенціал.

2. Художньо-естетичний критерій. Поезія повинна вирізнятися художньою цінністю, образною насиченістю, метафоричністю, виразністю поетичної мови, оригінальністю художніх засобів і цілісністю поетичної.

3. Вікова та психологічна відповідність. Твір має бути доступним для сприйняття учнями певного віку, відповідати їхньому життєвому досвіду, емоційній зрілості та когнітивним можливостям, не викликати психологічного перенавантаження.

4. Пізнавально-інтерпретаційний критерій. Добір поетичних творів, які мають інтелектуальний, смисловий та аналітичний потенціал та створюють умови для активної читацької діяльності учнів.

5. Мовностилістичний критерій. Текст має демонструвати нормативність і виразність української літературної мови, її різноманітність.

6. Методична доцільність. Поетичний твір повинен відповідати навчальній програмі, бути придатним для реалізації різних методів роботи (виразне читання, аналіз образів, творчий лист, міжпредметні зв'язки).

7. Актуальність і сучасний. Особливо цінними є твори, що відображають сучасні суспільні процеси, близькі до світогляду учнів і сприяють осмисленню подій сьогодення в художній формі.

8. Виховна цінність. Поезія має сприяти формуванню моральних орієнтирів, національно-патріотичних почуттів.

9. Можливість інтеграції з іншими видами мистецтва. Твір бажано добирати з урахуванням між мистецького контексту

Враховуючи ці критерії, пропонуємо обирати тексти на патріотичну тематику для виразного читання. У цьому контексті варто скористатися каталогом книг про війну Г. Скоріної [103], адже це найповніший каталог книг про російсько-українську війну, який Ганна Скоріна веде від 2014 року.

Отже, різноманітність форм і методів роботи з патріотичною лірикою на уроках виразного читання в старших класах закладів загальної середньої освіти забезпечує не лише високий рівень засвоєння навчального матеріалу, а й сприяє формуванню національної свідомості, розвитку літературно-творчих здібностей, емоційної культури та громадянської відповідальності старшокласників. Рациональне поєднання традиційних і інноваційних методів створює умови для глибокого особистісного осмислення патріотичних цінностей, закладених у поетичному слові.

Наголосимо, що в першу чергу варто сформувати навички оволодіння технікою мовлення. Тож зауважимо, що «оволодіння технікою мовлення та засобами інтонаційної виразності є важливою передумовою до успішного читання художнього твору, але цього недостатньо» [7, с. 19]. Для правильного вибору прийомів та засобів необхідно провести копіткий аналіз тексту, осмислити його, визначити мету читання. У підготовці твору до виразного читання виділяються такі основні напрями, як літературознавчий і виконавський аналіз тексту: 1. Аналіз тексту. Твір уважно прочитується, визначається його жанр, тема («про що йдеться») та ідея (головна думка). Це необхідно для правильного розуміння задуму автора і подальшого визначення мети читання. Адже, не зрозумівши глибинного змісту твору, неможливо «озвучити» його правильно: «Основне зерно мистецтва художнього слова і весь сенс його міститься не в дикції, не в голосі і навіть не в грамотному розборі фрази чи частини твору, а в умінні правильно трактувати цей твір, тобто,

пізнаючи ідею автора, насичувати її своїм, кровним, активним дієвим відношенням» [40, с. 54]. Ідея твору розкривається через систему образів, серед яких найважливіше значення мають дійові особи: саме через них автор передає свої думки, почуття, світосприймання, ставлення до дійсності. Конфлікт між дійовими особами є серцевиною твору: зрозумівши мотиви дій героїв, ми наблизимося до розкриття ідеї. Саме тому необхідно максимально ясно уявити собі кожного героя (його зовнішність, вік, характер, манеру поведінки, навіть попередній досвід життя), що допоможе зрозуміти мотиви його вчинків, висловлювань, стосунків з іншими дійовими особами, місце і значення в творі. Тільки за умови правильного виконання цього аналізу можна знайти вірні засоби для передачі («малювання голосом») конкретних образів. 2. Визначення мети читання.

Осмысливши художній твір – його ідею, систему образів, обставини, де проходить дія, – можна визначити мету читань. Для чого читається твір? Чим схвилювати, зацікавити слухачів, які викликати емоції? Головну мету звичайно називають «надзавданням» [40, с. 58], або виконавським завданням. Вона кристалізується поступово, в процесі дійового аналізу, тому що кожний епізод працює на неї, конкретизує, підкріплює.

Кожна частина сюжету, що має логічну завершеність, відокремлюється логічною паузою. Це дає слухачеві можливість краще зрозуміти і відчувати прочитане, а виконавцеві – настроїтись на подальше читання [29, с. 76].

Аналізуючи кожну частину, тексту, треба вирішити такі завдання: зрозуміти і розкрити внутрішню логіку подій чи опису (підтекст – те, про що прямо в тексті не говориться, що відчувається за словами як особлива емоційна оцінка, яка визначає сутність думки автора), вибрати тональну емоційну характери стику; визначити головну думку частини, дати їй умовну назву (можна для цього вибрати цитату з тексту). Заключна фраза часто несе особливий підтекст. Тому читати її треба досить уповільнено, вагомо, після неї робити велику паузу, щоб дати можливість слухачам пережити прочитане, подумати над ним. Такий аналіз допомагає сформулювати мету читання, або

виконавське завдання, для кожної частини тексту. 3. Аналіз сюжету і композиції твору. Твори для дітей молодшого шкільного віку, як правило, сюжетні. Розуміння структури твору, внутрішньої динаміки розгортання подій допомагає виділити най важливіші точки, на яких треба сконцентрувати увагу. Елементи сюжету – це експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка, кінцівка, епілог (експозиції та епілогу в маленькому творі може й не бути). Мета експозиції – привернути увагу слухача, підготувати до сприйняття на ступнях подій. Вона потребує розповідних інтонацій. Часто твори починаються відразу із зав'язки, яка вводить до початку дії (конфлікту). В цій частині з'являються герої – дійові особи, створюються перші враження про них, від чого залежить ступінь подальшого розуміння тексту. Розвиток дії веде до найвищої, найбільш напруженої точки розповіді – кульмінації, в якій найяскравіше виявляється ідея твору; після цього моменту в дії настає злам Виділення кульмінації під час читання (темпом, силою голосу, мелодикою, паузами) обов'язкове. Розв'язка – найчастіше заключна частина Вона вносить розрядку в дію, підводить підсумок подій (розставляє все по своїх місцях). 4. Аналіз лексичних особливостей тексту. Мова художнього твору теж потребує спеціальної уваги, а саме необхідно: 1) уточнити тлумачення слів, значення яких неясне, вибрати способи їх пояснення дитині; 2) перевірити наголос у словах, вимова яких викликає сумнів (особливо у віршованих рядках, де помилковий наголос може зламати ритм); 3) виявити всі художні особливості мови автора («розшифрувати» метафори, проаналізувати уособлення, порівняння, підкреслити випадки звукопису тощо); 4) визначити стилістичні особливості мови героїв твору; 5. Розмітка тексту для читання. Наступний етап роботи – робоча розмітка тексту спеціальними знаками (створення партитури), яка вимагає глибокого проникнення у зміст та емоційний характер кожної фрази. Знаками виділяють паузи, головні слова (логічний наголос), повороти мелодики, зміни темпу [29, с. 54].

При аналізі велику допомогу може надавати історична довідка про час і оточення поета, події, умови, за яких народився твір. Ці відомості, цікаві і

важливі для виконавця, не завжди доречно подавати дітям, але, закладені у підтекст, вони являють собою основу створення ліричного образу, правильного розуміння і сприймання тексту твору. Головне завдання учителя – вчити дітей сприймати художнє слово, розуміти художні образи, заховані в метафорі, адекватно відгукуватися на почуття. Як вважає більшість майстрів-виконавців, аналітичні розмови навколо ліричного твору руйнують його емоційність, поетичну виразність, тому виразне читання в значній мірі виконує функцію аналізу віршів на уроках, особливо в молодших класах.

Читання лірики – це постійне злиття думок, почуттів, настрою автора і виконавця. Але цей процес не відбувається за один якийсь момент натхнення. Він, як своєрідне горнило, переплавляє і зливає в одне і авторський задум, і задум виконавця, і їхні думки і почуття.

Особливості виразного читання поетичних творів:

1. Визначити жанрові особливості ліричного твору.
2. Розкрити й відчутти настрій ліричного героя і всього твору.
3. Передати розвиток переживань ліричного героя.
4. Визначити ставлення читця до героя, яке ґрунтується на правильному розумінні й відчутті його переживань.
5. Зберігати під час читання єдність змісту і форми.
6. Зважати на особливу роль «творчого бачення» під час читання лірики.
7. Застосовувати відповідну форму спілкування, зважаючи на вид лірики.
8. Звернути увагу на лаконізм і обмеженість у використанні міміки та жестів.
9. Дотримувати пауз після кожного рядка [40, с. 59].

Крім загальних вимог до читання віршів як ритмічно організованого мовлення, читцю треба знати і враховувати особливості лірики, яку за тематичним принципом можна поділити на громадянську, філософську, інтимну і пейзажну. Такий поділ хоч і досить умовний, бо є вірші, які своїм змістом не вкладаються в якусь одну конкретну групу, в них переплітаються

різні мотиви, проте в плані підготовки їх до безпосереднього читання читцю, крім загальних ознак, треба знати і попід лірики [40, с. 60].

Загальні ознаки лірики, що їх передусім читець бере до уваги, це конкретно-чуттєва форма людських переживань, думок.

Тематичний поділ розкриває читцю те, про що мовиться у творі і які сторони людського життя в ньому охоплені, а вже останні вкажуть «а конкретну форму людських переживань, думок. Вони можуть бути викликані політичними висловлюваннями, філософськими роздумами, любовним захопленням, милуванням явищами природи тощо.

Оскільки в процесі читання ліричного твору важливо передати не тільки певні переживання автора, ліричного героя, викликані різними обставинами життя, а й характер переживань за своїм змістом, то, зрозуміло, читцю треба докладно розкрити авторські медитації (роздуми, споглядання, самозаглиблення) і притаманну йому об'єктивність тону.

Громадянська лірика. Громадянською лірикою прийнято називати вірші, в яких актуалізуються соціально-політичні та національні мотиви. Такі твори є у поетичному доробку переважної більшості авторів. Увага до громадянської проблематики зростає в ті періоди, коли в державі відбуваються важливі суспільні події, що формують національну свідомість, патріотичні почуття, коли відбувається історична переоцінка цінностей [40, с. 60].

Громадянська лірика завжди була популярною у творчості поетів, які зазнавали переслідувань від політичних режимів. Але будь-яка (навіть найгостріша й найактуальніша) ідея, втілена автором у вірші, не зможе оптимально виконувати свою функцію, коли вона не спирається на естетичні критерії художньої творчості, бо поза ними неможлива поезія у високому розумінні цього слова.

В ній висловлюються певні погляди поета на суспільство, суспільні явища, порядки, їй властива форма заклику, звинувачення, клятви тощо. Автор не дідьки висвітлює свої погляди, а й формує їх у читача. Тому позиції ліричного героя характерне підсилене вольове начало і це має бути головним у

процесі читання вірша.

Вірші громадянської тематики – це твори з яскравим пафосом, який часто зумовлює використання їх авторами елементів публіцистичного стилю (тобто відкритого висловлення своєї позиції у тлумаченні проблеми). А тому виразне читання громадянської лірики вимагає від читця:

- 1) історичної і суспільно-політичної освіченості (тобто достатнього володіння фактичним матеріалом, що ліг в основу вірша);
- 2) знання необхідних фактів з біографії поета і мотивів, що спонукали його до створення вірша;
- 3) глибокого осмислення ідейного спрямування вірша і визначення особистого ставлення до порушених автором проблем;
- 4) чіткого усвідомлення свого виконавського завдання, тобто пафосу читання (у підтримку ідей автора чи у суперечності з ними);
- 5) детального тлумачення пауз, наголосів та особливо – емоційності читання (строф чи навіть окремих рядків) під час роботи над мовленнєвою партитурою [40, с. 60].

Філософська лірика. В ній висвітлюються глибокі роздуми поета над життям, об'єктивним світом понять, речей тощо. Успіх читця залежатиме від того, наскільки він розкриє характер авторських роздумів, ліричного героя, зробить ті роздуми своїми і визначить обставини, які змушують його до них. Важливим тут може бути і визначення форми слідування: розмова поза слухачами чи безпосередньо з ними, розмова вголос чи звертання до неprisутніх слухачів [40, с. 60].

Інтимна лірика передає душевні переживання ліричного героя, породжені почуттям любові, кохання, які можуть мати різних характер втілення у вірші. Причому вони не завжди підтверджуються конкретними життєвими фактами. Читцю в усіх випадках треба створювати в уяві, домальовувати ряд картин, пов'язаних з історією кохання (місце, час, обставини тощо), які б конкретизували характер переживань, підказували настрій [40, с. 60].

Пейзажна, або описово образотворча, лірика змальовує красу природи

містить у собі приховану медитативність. Вона може виразитися з відчутно емоційною експресивністю як у предметній зображальності твору, так і в його художньому мовленні або й нерідко в коротких узагальнених висловлюваннях автора [40, с. 61].

Пейзажна лірика, як правило, не перевантажена логічними наголосами і психологічними паузами. Часто вживана поетами інтонація переліку позбавляє вірші різких мелодійних перепадів і надмірної емоційності.

Але будь-який безсюжетний вірш все одно містить певні (хай і не яскраво виражені) елементи кульмінації і розв'язки, інакше він би не відбувся як цілісний твір. Це обов'язково має врахувати читець, щоб відзначити для себе найекспресивніші місця твору під час роботи над мовленнєвою партитурою, а потім відтворити їх під час виразного читання.

Тобто, при виразному читанні поетичного твору обов'язково необхідно враховувати видові особливості лірики. Так, наприклад, готуючись до виразного читання поезії В. Симоненка «Я і в думці обійняти тебе не посмію» необхідно пам'ятати, що завдання читця при виконанні цього вірша В. Симоненка – передати чистоту почуттів ліричного героя, його гострий душевний щем навіть від згадки про кохану жінку. Хоча герой кохає «без надії», але в його словах нема відчаю, образи на кохану, бо вона вже своїм існуванням дала йому «стільки щастя» – розбудила в його серці справжнє почуття. Перед виконанням вірша треба глибоко вжитися в його зміст: настільки проникнутися авторським настроєм, щоб відчути його як власний. Лише за такої умови читець отримує справжнє натхнення, яке дозволить йому захопити своїм виконанням усю слухачську аудиторію.

Вірш треба читати м'яким, ніжним голосом, дещо експресивніше на 3-4 рядках (тут відчутний елемент градації). Слова, на які падає логічний наголос, читають із висхідною мелодикою, але в ній не має бути надто різких перепадів. Запропонована нами мовленнєва партитура може допустити такі варіанти розмітки тактів; «одури́ти від твого тепла», «я ∨ кохаю тебе». Можливість зміщення акцентів у читанні свідчить не лише про індивідуальність сприймання

твору виконавцем, а й про ідейну глибину вірша.

Наголосимо, що виразному читанню ліричного твору передуює аналіз цього твору, а також виконання партитури художнього твору та виконавського аналізу. Простежимо це на прикладі кількох поезій, які вивчаються у середніх класах загальноосвітньої школи:

Як дитиною бувало...
Леся Українка

Партитура

Як дитиною ,| бувало,|
Упаду собі на лихо,||
То хоч в серце біль доходив,|
Я собі вставляла тихо.||
"Що, болить?" –|| мене питали,|
Але я не признавалась –||
Я була малою горда, –|
Щоб не плакать, | я сміялась.||
А тепер,| коли для мене
Жартом злим кінчиться драма||
І от-от зірватись має|
Гостра,| злюбна епіграма/ ||–

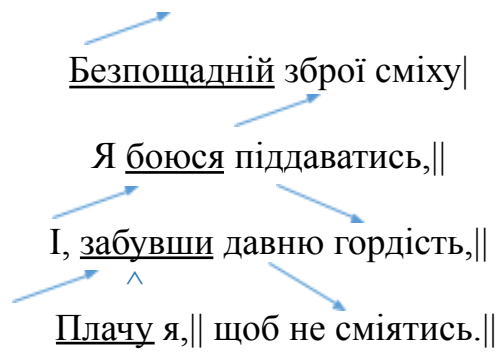

Табл. 1.1.

Виконавський аналіз ліричного твору

Пл н	Інтонаці я	Темп	Виконавське завдання
1. С погад дитинства	лагідна	повільн ий	Показати силу духу та міць поетеси попри біль. Закликати читачів до боротьби.
2. С міх крізь сльози.	боротьб и	середні й	Розкрити гордість, через яку вона приховувала біль.
3. Б оротьба із хворобою	сили	середні й	Показати всю мужність проти нестерпної муки.
4. Н естримний біль	Болю, нестерпності	повільн ий	Показати всю біль читачам, яку поетеса приховує в собі.

Отже, лірика – емоційніший вид художньої творчості, а тому, як вважають професійні читці, найскладніший і найвідповідальніший у звуковому

відтворенні. Відображаючи глибоко інтимні переживання людини, лірика вимагає від виконавця пошуку найточніших виражальних засобів, що ґрунтуються на розвиненій поетичній чутливості. Вона спонукає прискіпливіше придивлятися до людини, пізнавати глибину її почуттів, порухи душі, проникати в найпотаємніші куточки свідомості, вона формує здатність співпереживати. Виконавець ліричного твору вступає з поетом у такий безпосередній і тісний душевний контакт, який неможливий при читанні епічних і драматичних творів. Почуття, втілені в ліриці, надзвичайно глибокі; вони виявляються близькими і співзвучними багатьом людям. Читець легко ототожнює себе з ліричним героєм і сприймає зображені поетом у вірші враження й емоції як власні.

3.2. Методичні рекомендації щодо формування національно-патріотичної культури учнів старших класів

Формування національно-патріотичної культури учнів старших класів є одним із пріоритетних завдань сучасної системи загальної середньої освіти, що зумовлено суспільними викликами, процесами національного самоствердження та необхідністю виховання свідомого громадянина України. Національно-патріотична культура розглядається як інтегративне особистісне утворення, що поєднує знання про історію та культуру рідного народу, ціннісні орієнтації, емоційно-ціннісне ставлення до Батьківщини та готовність до активної громадянської позиції.

Методичні рекомендації щодо формування національно-патріотичної культури учнів старших класів мають ґрунтуватися на засадах компетентнісного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів. У центрі освітнього процесу перебуває учень як активний суб'єкт навчання й виховання, здатний до осмислення національних цінностей, рефлексії власних переконань і формування відповідального ставлення до суспільного життя.

Важливою методичною умовою є системність і послідовність національно-патріотичного виховання. Формування відповідних якостей особистості не може бути епізодичним або ситуативним, а має здійснюватися

планомірно, через інтеграцію патріотичного змісту в різні навчальні предмети, насамперед у гуманітарний цикл (українська література, історія України, громадянська освіта), а також у позакласну й виховну роботу.

Доцільним є дотримання принципу вікової адекватності. Учні середніх класів перебувають на етапі інтенсивного розвитку емоційно-ціннісної сфери, формування моральних орієнтирів і первинних громадянських переконань. Тому педагогічні впливи мають враховувати потребу підлітків у справедливості, прикладі, емоційному переживанні, співпереживанні та діалозі. Національно-патріотичні ідеї повинні подаватися не в декларативній формі, а через художні образи, життєві ситуації, історичні приклади, що викликають особистісний відгук.

Суттєвого значення набуває використання активних і інтерактивних методів навчання. До ефективних форм роботи належать дискусії, круглі столи, рольові ігри, творчі проєкти, аналіз художніх і документальних текстів, робота з мемуарною та комбатантською літературою, виконання літературно-творчих завдань. Такі методи сприяють розвитку критичного мислення, уміння аргументовано висловлювати власну позицію, усвідомлювати цінність національної спадщини.

Особливу увагу слід приділяти роботі з художнім словом як потужним засобом формування національно-патріотичної культури. Аналіз творів української класичної та сучасної літератури, зокрема патріотичної лірики, історичної прози, літератури про війну, дає змогу осмислити поняття обов'язку, честі, відповідальності, жертвності, любові до рідної землі. Виразне читання, інсценізація, літературні композиції сприяють емоційному переживанню змісту творів і глибшому засвоєнню національних цінностей.

Методично доцільним є поєднання урочної та позаурочної діяльності. Проведення тематичних виховних заходів, літературних вечорів, зустрічей із сучасними письменниками, військовими, волонтерами, участь у всеукраїнських патріотичних акціях і проєктах сприяють практичному втіленню

національно-патріотичних ідей і формуванню активної громадянської позиції учнів.

Важливою рекомендацією є створення емоційно безпечного освітнього середовища. У сучасних умовах, пов'язаних із воєнними подіями, педагог повинен виявляти педагогічну тактовність, уникати надмірної травматизації, водночас підтримуючи почуття гідності, віри в перемогу та національної єдності. Формування патріотизму має ґрунтуватися на гуманістичних цінностях, повазі до особистості дитини, розвитку емпатії та взаємопідтримки.

Не менш значущою є роль учителя як носія національно-патріотичних цінностей. Особистий приклад педагога, його мовна культура, громадянська позиція, ставлення до української культури та історії мають потужний виховний вплив на учнів. Учитель виступає не лише транслятором знань, а й наставником, фасилітатором, організатором діалогу та спільної діяльності.

Отже, формування національно-патріотичної культури учнів старших класів потребує комплексного методичного підходу, що поєднує системність, вікову доцільність, активні методи навчання, художньо-естетичний вплив літератури та особистісно орієнтовану взаємодію вчителя й учнів. Реалізація окреслених методичних рекомендацій сприятиме вихованню національно свідомої, духовно зрілої особистості, здатної усвідомлювати свою приналежність до українського народу й відповідально ставитися до майбутнього держави.

ВИСНОВКИ

Одна із цілей вивчення літератури в школі – формування читацьких якостей учня: емоційності, розвиненої відтворюючої і творчої уяви, здатність до співпереживання, естетичної насолоди; вміння «читати» словесні образи, бачити художню деталь, сприймати твір у його художній цілісності та єдності. З огляду на це, одним із найважливіших завдань, які має розв’язувати вивчення літератури в школі – це розвиток естетичних смаків учнів, розуміння ними специфіки художньої літератури як виду мистецтва, особливостей творів різних напрямків, жанрів, стилів, авторів.

Важливим засобом, що забезпечує глибину емоційного сприймання і ціліність враження від твору, є його виразне читання. Виразне читання – один з головних етапів у вивчення художньої літератури. Це перша і основна форма конкретного, наочного осягнення багатств словесного мистецтва. Якраз виразне читання забезпечує цілісне і безпосередньо емоційне сприйняття художнього твору, тому що породжує естетичне співпереживання. Враження, яке справляють на слухача майстерно відтворені читцем художні образи, викликає особисті асоціації, оживляє уяву, дає поштовх до розвитку фантазії, почуття і думки. У шкільному віці, зокрема у молодшому підлітковому, коли найбільш інтенсивно йде процес формування особистості, виразному читанню необхідно відводити особливу роль. Адже для наймолодших підлітків характерна посилена емоційність і безпосередність художнього прочитання, у цей період в учнів, на думку багатьох вчених-психологів, методистів особливо загострюється чутливість до художнього слова, його смислових та інтонаційних відтінків.

Незважаючи на певні досягнення з проблем виразного читання у вітчизняній науці на теоретичному рівні, донедавна виразне читання було майже занедбане у навчальному процесі. Тільки в 90-х роках ХХ ст. у програмах з української літератури були відведені окремі уроки виразного читання, на яких передбачалося вивчення учнями основ теорії виразного читання та контроль вчителя за виразним читанням. У пояснювальних записках

нині чинних програм наголошується на необхідність формування в учнів умінь виразно читати художні твори різних жанрів, практично застосовуючи засвоєні засоби виразності. Доброю теоретичною базою до таких уроків будуть праці К. Станіславського, М. Рибнікової, Б. Буяльського, Г. Олійника. Ряд практичних методичних наробок вчителів може використати з посібників А. Капської, Н. Волошиної, Л. Сипко, І. Добрянської і Л. Царик.

Розглянувши шляхи роботи з виразного читання у загальноосвітній школі, ми прийшли до висновку, що таким урокам має передувати ґрунтовна підготовка вчителя, що полягає у літературознавчому та виконавському аналізі твору, визначенні виконавських задач, тренуванні в декламації.

Структура уроку виразного читання зумовлена жанром твору. Вчитель повинен враховувати психолого-вікові особливості учнів, рівень їх знань і навичок у виразному читанні.

Найоптимальнішими прийомами, які доцільно застосовувати на уроках виразного читання, є зразкове читання вчителем чи заздалегідь підготовленими учнями, коментоване читання, колективні хорові декламації, усне малювання, прийом реконструкції фрази, прийом зіставлення, читання в особах.

Велику роль навчанні дітей виразного читання буде відігравати звукова наочність: фонозаписи текстів, начитані майстрами декламаційного мистецтва. Вони є чудовим матеріалом, завдяки якому діти не лише вчать слухати, чути і читати, але й вступають у світ великого мистецтва.

Мистецтво виразного читання забезпечує успішне викладання літератури в школі, адже художній твір сприймається не тільки розумом, а й почуттям.

Відмова від роботи з виразного читання, або недостатня увага до неї, веде до духовного збіднення дітей, сприяє посиленню їхньої естетичної та емоційної глухоти.

Виразність читання сприяє розумінню твору, впливає на почуття, емоції дітей, допомагає розкрити головну думку твору, виховує любов до рідної мови.

Але часто вчитель вимагає виразного читання, але не знає, як навчити читати виразно.

Зауважимо, що особливу роль у патріотичному вихованні на уроках виразного читання відіграє добір художніх текстів. Доцільним є використання поетичних і прозових творів українських класиків і сучасних авторів, у яких порушуються теми любові до рідної землі, національної ідентичності, боротьби за свободу, історичної пам'яті, героїзму та жертвності. Такі тексти створюють емоційне підґрунтя для усвідомлення учнями понять «патріотизм», «громадянський обов'язок», «національна гідність».

Процес патріотичного виховання на уроках виразного читання реалізується через поетапну організацію навчальної діяльності. На підготовчому етапі важливо актуалізувати життєвий і читацький досвід школярів, налаштувати їх на емоційне сприйняття тексту, окреслити історико-культурний контекст твору. Основний етап передбачає роботу над технікою й інтонаційною виразністю читання, аналіз художніх засобів, що посилюють патріотичне звучання тексту. На завершальному етапі здійснюється рефлексія, під час якої учні осмислюють власні почуття, формулюють особистісні висновки й оцінки. У старших класах, на наше переконання, доцільною формою для вдосконалення навиків виразного читання є конкурси читців.

Ефективним засобом патріотичного виховання є поєднання виразного читання з елементами інтерпретаційної діяльності. Учні можуть обговорювати образи-символи, авторську позицію, настрій твору, порівнювати художній текст із подіями сучасності, що сприяє формуванню активної громадянської позиції та здатності до морального вибору. Важливо, щоб учитель заохочував різні інтерпретації, підтримував щирість і відкритість висловлювань.

Значний виховний потенціал мають інтерактивні форми роботи на уроках виразного читання, зокрема читання в ролях, інтонаційні експерименти, поетичні діалоги, літературно-музичні композиції, декламація напам'ять. Такі

види діяльності активізують емоційну сферу учнів, сприяють глибшому переживанню змісту твору та формуванню стійких патріотичних почуттів.

Важливою умовою ефективного патріотичного виховання є створення емоційно безпечного освітнього середовища. Патріотичні тексти часто апелюють до тем війни, втрат, історичної травми, тому педагог має забезпечити атмосферу довіри, поваги та психологічної підтримки. За таких умов урок виразного читання перетворюється на простір духовного зростання й особистісного самовираження.

Тож, лірика – емоційніший вид художньої творчості, а тому, як вважають професійні читці, найскладніший і найвідповідальніший у звуковому відтворенні. Відображаючи глибоко інтимні переживання людини, лірика вимагає від виконавця пошуку найточніших виражальних засобів, що ґрунтуються на розвиненій поетичній чутливості. Вона спонукає прискіпливіше придивлятися до людини, пізнавати глибину її почуттів, порухи душі, проникати в найпотаємніші куточки свідомості, вона формує здатність співпереживати. Виконавець ліричного твору вступає з поетом у такий безпосередній і тісний душевний контакт, який неможливий при читанні епічних і драматичних творів. Почуття, втілені в ліриці, надзвичайно глибокі; вони виявляються близькими і співзвучними багатьом людям. Читець легко ототожнює себе з ліричним героєм і сприймає зображені поетом у вірші враження й емоції як власні.

Отже, уроки виразного читання в закладах загальної середньої освіти є важливим засобом патріотичного виховання школярів. Через емоційно насичене сприйняття художнього слова, осмислення ідейно-ціннісного змісту творів та активну творчу діяльність учнів формується любов до рідної мови й культури, національна свідомість і готовність до відповідального громадянського життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажиппо О. Функціонування індивідуалізованої системи навчання шляхом самостійної роботи студентів-філологів. *Молодь і ринок*. 2015. № 3. С. 21–27.
2. Алексюк А. Педагогіка вищої освіти України. Київ: Либідь, 1998. 560 с.
3. Артемова Л. Педагогіка і методика вищої школи: навч.-метод. Посіб. для викладачів, аспірантів, студентів-філологів магістратури. Київ: Кондор, 2008. 272 с.
4. Биков В., Богачков Ю., Жук Ю., Вольневич О., Ухань П. Проект «Технології тестування». *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2005. № 1. С. 16–18.
5. Бритикова Г. В. Метод проєктів як сучасна педагогічна технологія. *Управління школою*. 2008. № 7. С. 26–28.
6. Буяльський Б. Поезія усного слова: Азбука виразного читання. Київ: Рад. школа, 1990. 256 с.
7. Ващенко Г. Загальні методи навчання: підруч. для педагогів. Київ: Укр. Вид. спілка, 1997. 415 с.
8. Ващенко Л. М. Управління інноваційними процесами: монографія. Київ: ВПЦ «Тираж», 2005. 379 с.
9. Війна 2022: щоденники, есеї, поезія. Антологія. Львів: Вид-во Старого Лева; Варшава: Нова Польща. 2022. 440 с.
10. «Вічність трива цей день...» Художні хроніки війни / за ред. М. Жулинського; упоряд.: Н. Торкут, О. Поліщук, Т. Головань, Н. Герасименко, А. Матющенко. Тернопіль: Джура, 2023. 444 с.
11. Виноградов О. Тести як соціальна інновація в Україні. Електронний ресурс. Режим доступу: www.fulbrifht.org.ua
12. Власова В. Формування патріотичних почуттів учнів засобом комплексу мистецтв. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської*

науково-практичної конференції за міжнародною участю. 2016. Київ: Основа. С. 70–74.

13. Воєвідко Л. Самостійна робота студентів у професійному становленні. *Організація самостійної роботи студентів у контексті підвищення якості освіти: особистісний вимір*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 10 – 11 квітня 2014 р. Донецьк: Азов'є, 2014. 230 с.

14. Воєвідко Л. Самостійна робота студентів: стрижнева компонента фахової підготовки. *Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 4–6.

15. Волошина Н. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури. Київ: Рад. школа, 1995. 120 с.

16. Волошина Н. Уроки позакласного читання у старших класах. Київ: Рад. школа, 1998. 174 с.

17. Гаврилюк Г. М. Підготовка вчителів у післядипломній освіті до реалізації проєктно-технологічного підходу в трудовому навчанні учнів: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Херсон, 2016. 23 с.

18. Глотова І. Використання інтерактивних методів в організації самостійної роботи студентів-філологів з української літератури. *Педагогічний дискурс*. 2014. Вип. 17. С. 42–46.

19. Головка Н. Самостійна робота як складова навчального процесу у вищій школі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка*. 2015. Вип. 2. С. 19–22.

20. Голоси. Антологія військових письменників / упорядкув. Т. Пилипець. Київ: ФОП Степурін Ігор Миколайович, 2023. 260 с.

21. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

22. Горб О. До проблеми структури уроків української літератури. *Шляхи підвищення ефективності викладання української мови та літератури*. Київ, 2000. С. 135–140.

23. Городиський М. Функціонування індивідуалізованої системи навчання шляхом самостійної роботи студентів-філологів. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2012. № 36. С. 90–95.
24. Градовський А. Компаративний аналіз у системі шкільного курсу літератури: методологія та методика: методологія та методика. Черкаси: Брама, вид. Вовчок О. 2003. 292 с.
25. Гуменюк Б. Вірші з війни. <https://www.litlib.net/bk/99370/read>
26. Гура О. Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу: теоретико-методологічний аспект: монографія. Запоріжжя: ГУ «ЗІДНУ», 2006. 332 с.
27. Дацків І. Особливості організації самостійної роботи студентів-філологів у відповідності із Болонськими вимогами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота, 2011. Вип. 20. С. 25–27.
28. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібн. Київ: Академвидав, 2004. 352 с.
29. Добрянська І., Царик Л. Виразне читання. Лабораторні заняття. Тернопіль: ТНПУ, 2005. 48 с.
30. Дрогомерецька О. Самостійна робота студентів у світлі інноваційних технологій. *Вісник проблем біології і медицини*, 2016. Вип. 4 (2). С. 140–142.
31. Дроздова І. Методика викладання, педагогіка та психологія вищої освіти: навч. посіб. Харків: ХНАМГ, 2008. 142 с.
32. Дроздова І. Університетська освіта: навч. посібник. Харків: ХНАМГ, 2013. 212 с.
33. Дронь А. Тут були ми [Текст]: поезія. Львів: Видавництво Старого Лева, 2024. 112 с.
34. Дронь А. Гемінгвей нічого не знає [Текст]: коротка проза Львів: Видавництво Старого Лева, 2025. 168 с.

35. Друзь І. Самостійна робота студентів як важливий чинник професійної підготовки майбутніх фахівців. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*, 2011. № 30–31. С. 127–133.
36. Дьюї Д. Демократія і освіта. Львів: Літопис. 2003. 294 с.
37. Закон України «Про вищу освіту». *Урядовий кур'єр*, 2002. № 16. С. 3–15.
38. Запека В. Бабах на всю голову. Вид. 2-ге Харків: Віват, 2025. 192 с.
39. Запека В. Герої, херої та не дуже. Івано-Франківськ: Видавництво «Магура», 2025. 352 с.
40. Ізбаш С. Проектна діяльність як фактор соціально-професійної адаптації студентів педагогічного університету: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2007. 20 с.
41. Енциклопедія освіти. Акад. наук України; відп. В. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
42. Капран С. Самостійна навчальна робота студентів – особлива система умов навчання, яку створює викладач. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*, 2012. № 6 (1). С. 38–43.
43. Капська А. Практикум з виразного читання. Київ: Рад. школа, 1990. 174 с.
44. Капська А., Сагач Г. Похвальне красномовство: Навчальний посібник. Київ: Ленвіт, 2000. 214 с.
45. Кечик О. Застосування інноваційних педагогічних технологій при організації самостійної роботи студентів педагогічного коледжу. *Науковий вісник Донбасу: електронне наукове фахове видання*. 2013. № 1 (21). С. 5–8.
46. Клепко С. Філософія освіти в європейському контексті. Полтава: ПОППО, 2006. 328 с.
47. Кобиляцький Л. Управління проектами : навч. посіб. Київ: Департамент, 2002. 200 с.

48. Ковтун І. Інноваційні підходи до організації самостійної роботи студентів-філологів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2014. № 3. С. 233–240.
49. Когут О. Інноваційні технології навчання української мови та літератури. Тернопіль: Астон, 2005. 204 с.
50. Коляда М. Вибір оптимальних форм, способів і методів організації навчального процесу за індивідуально орієнтованою освітньою. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2014. № 2. С. 30–40.
51. Коновал О. Теоретико-методологічні підходи до організації самостійної роботи студентів-філологів. *Педагогічний альманах*. 2013. Вип. 19. С. 88–95.
52. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді / Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді і методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 16.06. 2015 № 641. URL: <http://pnp.edu.ua/files/knpvdm16062015>
53. Косинська, О. Самостійна робота студента як провідний компонент процесу підготовки фахівця. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Сер. Педагогіка / редкол.: М. Вашуленко, А. Вихрущ, Л. Вознюк та ін. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. № 3. С. 277–283.
54. Котелянець Л. Проектний метод навчання молодших школярів. *Рідна школа*, 2001. № 10. С. 10.
55. Котова А. Принципи організації самостійної роботи студентів-філологів та вимоги до її проведення. *Педагогічна освіта*, 2015. № 10 (5). С. 75–77.
56. Кравченко І. Дидактичні аспекти організації самостійної роботи студентів-філологів педагогічного університету в умовах реформування вищої школи. *Педагогічні науки*, 2015. Вип. 63. С. 26–31.

57. Кривонос О. Дидактичні умови організації самостійної роботи студентів-філологів. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*, 2012. № 45. С. 19–22.
58. Кузнецова О. В., Одарченко В. І. Метод проєктів – сучасна технологія навчання в умовах Нової української школи. *VIRTUS*, 2017. № 14. С. 74–77.
59. Лаврова А. Метод проєктів на уроках української літератури в старших класах. *Молодий вчений*, 2021. № 4 (92). С. 50–53.
60. Малихін О. Організація самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів: теоретико-методологічний аспект: монографія. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 307 с.
61. Мартинець Л. Проектна діяльність у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2015. № 3. С. 10–13.
62. Марченко Я. Виховання патріотизму в дітей як актуальна проблема сучасного виховання. Інструментарій виховання в сучасних закладах освіти: реалізація творчих і соціально значущих програм, проєктів : зб. матер. наук.-практ. конф. Київ. 2022. С. 101–106. URL: <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Zbirnyk-tez-konf.-28.04.2022.pdf#page=101>
63. Мельничук Л. Особливості організації самостійної роботи студентів-філологів. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*, 2014. Вип. 2. С. 125–130.
64. Мерецький В. Роль самостійної роботи студентів-філологів в організації навчального процесу. *Медична освіта*, 2015. № 3. С. 113–115.
65. Методичні рекомендації до використання в освітньому просторі проєкту «Діалоги про війну». Український інститут національної пам'яті. Відеоматеріали. 2021. URL : <file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/RAAOg16178892937KQY9-2.pdf>

66. Мартинець Л. Метод проєктів: традиції, перспективи, життєві результати: практико зорієнтований збірник. Київ: Департамент, 2003. 500 с.
67. Мирошніченко В. О. Методика застосування проєктної технології у процесі навчання історії в 10-му класі: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2010. 21 с.
68. Морозова М. Мотивація як провідний чинник організації самостійної роботи студентів-філологів у вищому начальному закладі. *Педагогічна освіта*, 2015. № 4 (5). С. 22–26.
69. Нагаєв В. Методика викладання у вищій школі: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
70. Наєнко М. Історія українського літературознавства: Підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 360 с.
71. Наукові основи методики літератури: Навчально-методичний посібник / За редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н.Волошина. Київ: Ленвіт, 2002. 344 с.
72. Невінчана Н. Погляд вчителя-практика на викладання української літератури в сучасній школі. *Педагогіка толерантності*. 2003. № 3. С. 51–56.
73. Олійник Г. Виразне читання. Основи теорії. Посібник для вчителів. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2001. 224 с.
74. Ортинський В. Педагогіка вищої школи: навч. посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 472 с.
75. Освітнє волонтерство – вдосконалення і фахове зростання. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1GRsVXji2P/>
76. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. Київ: Ленвіт, 2000. 384 с.
77. Пасічник Є. Урок літератури і шляхи підвищення його ефективності. *Українська мова і література в школі*. 1981. № 2. С. 37–43.
78. Патріотичні й небайдужі. Офіційна сторінка. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=61555874657142>

79. Пашкова В. Написання проектів (грантів): рек. для бібліотекарів. *Бібл. планета*. 2000. № 1. С. 13–16.
80. Петрович О. Критерії, показники й рівні готовності майбутніх учителів-словесників до організації позакласної роботи з обдарованими учнями. *Zbiórraportównaukowych «Współczesnanauka. Noweperspektywy»* (30–31.01.2014). Warszawa: Wydawca: Sp. Z o.o. «Diamondtradingtour», 2014. С. 35–41.
81. Петрович О. Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів-філологів до організації позакласної роботи з обдарованими учнями. *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка*. Вип. 6 (78). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 230–235.
82. Подранецька Н. Застосування проектних технологій на уроках української мови та літератури як один із напрямків розвитку мовної особистості. *Українська мова і література в школі*, 2006. № 4. С. 22–25.
83. Подранецька Н. Проектна технологія на уроках української мови та літератури: педагогічний досвід. *Українська мова і література в школі*, 2006. № 8. С. 42–47.
84. Поліщук Н. Виховна спрямованість літературної освіти. *Вивчаємо українську мову та літературу*, 2017. № 32. С. 13–22.
85. Полякова В. Дидактичні засади організації самостійної навчальної діяльності учнів старшої школи: дис. канд. пед. наук: 13.00.09. Кривий Ріг, 2015. 253 с.
86. Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. Київ: Вежа, 2002. 135 с.
87. Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році Лист МОН № 1/9-523 від 16.08.2019 року URL: <https://osvita.ua/>
88. Програми з української літератури для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Рівень стандарту/ Укладачі Р. Мовчан, С. Молочко, Д. Дроздовський, Л. Коваленко,

- А. Фасоля, В. Цимбалюк, 2017. 30 с. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>
89. Починкова М. Дефініція поняття «самостійна робота студентів» у сучасній педагогіці вищої школи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 13 (4). С. 192–195.
90. Романова Г. Індивідуально-типологічні та дидактичні чинники результативності самостійної роботи студентів економічних університетів: автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ, 2003. 21 с.
91. Розширений коментар таблиці історичної періодизації третього періоду російсько-української війни. Преамбула. 01.2023. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/01/18/Inform.materialy.HSH-ZSU.18.01.2023.pdf> 23 с.
92. Руф Ю. Багряна лірика. Київ: «Залізний тато», 2024. 68 с.
93. Сеньовська Н. ДРУЖИНА ГЕРОЯ: посібник з виживання. Тернопіль: Джура, 2025. 128 с.
94. Сеньовська Н., Скуратко Т. Діяльність освітнього волонтерського проєкту «Україні потрібен кожен» у контексті патріотичного виховання. *Актуальні питання гуманітарних наук* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 78. Том 2. С. 287–293. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/78_2024/part_2/45.pdf.
95. Сеньовська Н., Скуратко Т. Освітній волонтерський проєкт «Україні потрібен кожен»: патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану. *Сучасна освіта в глобальному і національному вимірах: виклики, загрози, ефективні рішення* : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (з міжнародною участю) (м. Тернопіль, 17 жовтня 2024 р.) / упоряд.: Г. М. Мешко, І. М. Шульга. Тернопіль :

ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 88–92. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/34177>

96. Сеньовська Н., Скуратко Т., Нестайко І. Лекція-презентація як форма патріотичного виховання (на матеріалі роботи освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі»). *Актуальні питання гуманітарних наук: [редактори-упорядники М. Пантук, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 79. Том 2. С. 261–272. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/79_2024/part_2/42.pdf

97. Сеньовська Н. Патріотичне виховання: перезавантаження : методичні рекомендації з патріотичного виховання учнів для здобувачів вищої педагогічної освіти, викладачів, учителів та вихователів. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. 66 с. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/e-lib/DocDescription?doc_id=254815

98. Симоненко Т. Теорія і практика формування професійної мовно-комунікативної компетенції студентів філологічних факультетів: монографія. Черкаси: Дзвін, 2006. 328 с.

99. Сипко Л. Виразне читання на уроках зарубіжної літератури. 5–9 клас. Теорія і практика. Тернопіль: Астон, 2003. 72 с.

100. Сиротенко Г. О. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання. Харків: Видав. група «Основа», 2003. 80 с.

101. Сисоєва С. Особистісно зорієнтовані технології: метод проєктів. Підручник для директора. 2005. № 9–10. С. 25–31.

102. Скарць В. Проєктна діяльність як передумова інноваційного розвитку. Вісник книжкової палати. 2003. № 4. С. 24.

103. Скоріна Г. Каталог книжок про російсько-українську війну. URL: <https://bookforum.ua/participants/13070>

104. Скуратко Т. Проєктна діяльність у системі підготовки вчителя-словесника. *Тенденції і перспективи вивчення літератури у середній і вищій школах : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (30 листопада 2023 року)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 79–83.

105. Сопівник І. Науково-дослідницька робота студентів як складова їхньої професійної компетентності. *Вісник книжкової палати*, 2008. № 3. С. 23–25.
106. Степанишин Б. Викладання української літератури в школі. Київ: Проза, 1995. 254 с.
107. Степанишин Б. Учитель літератури: До проблеми формування вчительської особистості. УМЛШ. 1993. № 1. С. 10–13.
108. Сторожук О. Особливості використання електронних навчальних курсів для самостійної та індивідуальної роботи студентів-філологів. *Науковий вісник НЛТУ України*, 2015. Вип. 25. 9. С. 355–359.
109. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (Указ президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015) URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.
110. Стрілець С. Самостійна робота як один із засобів набуття і розвитку професійних компетенцій студентів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*, 2013. Вип. 109. С. 259–263.
111. Терепищій С. Стандартизація вищої освіти (спроба філософського аналізу). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 197 с.
112. Тищенко Н. Проектна технологія як засіб розвитку мотивації учнів у процесі навчання української мови. *Українська література в загальноосвітній школі*, 2015. № 2. С. 42–48.
113. Токарь Л. Самостійна робота як основна форма здійснення самостійної навчальної діяльності студентів у вищій школі. *Молодь і ринок*, 2011. № 1. С. 124–128.
114. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Київ: Міленіум, 2002. 320 с.
115. Томан Іржі. Мистецтво говорити. Київ: Рад. школа, 1996. 386 с.

116. Торубара О. М. Використання інноваційних технологій в навчальному процесі. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Чернігів: ЧНПУ, 2011. Вип. 83. С. 220–223.
117. Тягло О. В., Цимбал П. В. Проєктні технології: особливості впровадження у початковій школі. Початкове навчання та виховання. Харків: Основа, 2008. № 19–21.
118. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи / за заг. ред. Р. Мовчан. Київ: Перун, 2020. 201 с.
119. Устименко І. Патріотичне виховання учнівської молоді, окреслене війною. *Педагогічний вісник*. 2022. № 1–2. С. 26–29. URL: file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/PP_1_2-28-31.pdf
120. Фасоля А. Формування духовного світу школяра засобами літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*, 2000. № 1. С. 51–58.
121. Фенченко Г. Проєктна діяльність учнів школи. *Рідна школа*, 2006. С. 25.
122. Фіцула М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. Київ: «Академвидав», 2006. 352 с.
123. Хміль-Чуприна В. Популярність читання серед студентської молоді. *Актуальні проблеми життєдіяльності суспільства*: матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених (Кременчук, 24–25 квітня 2019 р.). Кременчук: ПП Щербатих, 2019. С. 178.
124. Хміль-Чуприна В. Регіональні інтернет-ЗМК як платформа для популяризації читання (на матеріалі інтернет-видання «Полтавщина»). *Засоби масової інформації та комунікації: історія, сьогодення, перспективи розвитку*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Буча, 26 березня 2019 р.). Київ: Міленіум, 2019. С. 92–94.
125. Хоружа Л. Проєктна культура вчителя: етичний компонент. *Шлях освіти*. 2006. № 4. С. 11–15.

126. Це війна. Українські письменники і письменниці про те, як пережити катастрофу [Віталій Портников, Володимир Рафєєнко, Станіслав Асєєв та ін.] / Упоряд. Юлія Бентя, Олег Коцюба, Наталія Федущак. Світлина Анни Ільченко. Київ: Критика, 2024. 208 с.

127. Чеховська, Л. Проектне навчання на уроках української літератури у середній школі : наук.-метод. посіб. Запоріжжя, 2010. 263 с.

128. Чеховська Л. Щоб у школу повернулася душа... *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*, 2002. № 5. С. 13–17.

129. Чеховська Л. Проблема формування метакультури сучасної школи. *Теорія і практика особистісно орієнтованої освіти* (1 частина). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 8-10 квітня 2003 р. Запоріжжя: «Просвіта». С. 171–175.

130. Чеховська Л. Реалізація культурологічного підходу до навчально-виховного процесу. *Освіта і управління*, 2003. Т. 9. № 3–4. С. 173–179.

131. Чеховська Л. Шлях до духовної людини – через формування культурної особистості : науково-дослідна робота в школі. *Українська мова й літератури в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*, 2003. № 1. С. 121–123.

132. Чижевський Б. Актуальні проблеми побудови національної системи виховання в умовах державотворчого процесу в Україні. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. ; за заг. ред. О. Сухомлинської. Київ, 1997. С. 79– 83.

133. Шевчук О. Компонентна структура готовності майбутнього вчителя-словесника до організації позакласної роботи з обдарованими учнями. *Наука ХХІ століття: відповіді на виклики сучасності*: зб. ст. І Міжнар. наук.-практ. конф. (Бухарест, 17 травня 2013 р.): в 3 ч. Ч. III. Бухарест, 2013. С. 193–197.

134. Шемаєва Г. В. Проектний менеджмент в галузі інформаційно-бібліотечної діяльності. *Бібл. вісн.*, 2006. № 9. С. 17–20.

135. Шульга І. Безпечне освітнє середовище в умовах воєнного часу: інклюзивний і здоров'язберігаючий аспекти. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки: Збірник тез III Міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2023 р.* / упоряд. Криськов А. А., Габрусєва Н. В. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2023. 181 с. С. 41–43. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/41071/2/MCTD_2023_Shulha_I-A_safe_learning_environment_41-43.pdf

136. Щербина В. Г. Інтерактивні технології на уроках української мови та літератури. Харків: Основа, 2005. 96 с.

137. Як ти, сонечко? Як розмовляти з дітьми під час війни: посібник з психологічної допомоги / Антон Семенов та інші. Київ, 2023. 40 с. URL: <https://yakty.com.ua/sonechko>

138. «Як ти, брате?» Волонтерський проєкт. Офіційний сайт. URL: <https://yakty.com.ua>

139. Якушко Н. Форми організації навчання (історія та сучасність). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Засоби навчальної та науково-дослідної роботи»*, 2012. Вип. 38. С. 177–184.

Взірці ліричних творів для виразного читання в старших класах закладів загальної середньої освіти, підібрані за відповідними критеріями

ВІЙНА

ВІРШІ З ФРОНТУ

Артур Дронь – поет зі Львова, солдат Збройних Сил України і комбатант російсько-української війни. Закінчив факультет журналістики ЛНУ ім. І. Франка, працює у «Видавництві Старого Лева». Автор книги віршів «Гуртожиток № 6», співавтор кількох альманахів та публікацій у друкованих і онлайн-видавництвах. Окремі вірші перекладені на англійську, литовську, польську, італійську, норвезьку, французьку та білоруську.

Марсове поле

1
Солдат стає перед жінкою на коліно,
як вона перед сином,
коли зав'язувала йому шнурки
у дитинстві.

Не дивиться жінці в очі,
як її син у дитинстві,
коли відчував провини.

Солдат каже:
Ось тобі, жінко, прапор.
Люби його.

2

Дала йому в дорогу свій дитячий малюнок.
Кольорова квітка
на цілу сторінку шкільного зошита
і напис:
«Бог обирає нас».

Намалювала 15 років тому,
їй ще й семи не було.
Йому також.

Тепер собі думає -
смішно, звичайно, але думає собі -
а що,
якби написала без помилки?

3

Перед поверненням сина
їй приспилися бузьки.
І коли пішов її внук,
стара рано лягала спати
і пізно прокидалася.

А тепер вона часто приходить на це поле.
Стоїть собі, дивиться.
Ніби от-от полетить.

Стоїть собі, дивиться.
Ніби великий бузюк,
який не хоче,
аби його втішили.

Баба

— Не кажи, де ти є. Скажи,
чи там, де ти є,
змолотили пшеницю?
Я чула в повіях, що на Донбасі
не буде жнив.
Але дід не повірив, то і я
не повірила.

Перше вересня, як перше вересня.
Малі пішли в школу,
мала – у садочок.
Я перше плакала, не хотіла йти на лінійку.
Але дід пішов, то і я
пішла.

Та бо я все плачу, ти знаєш.
Малі були в костюмчиках,
мала – з бантиками.

Але до сегорічного вересня
хтось більше не має костюмчика.
А хтось не має чим плакати.
А хтось
більше не має внуків.

Боже, Боже.

Не кажи, не кажи, де ти є.
Але чи там, де ти є,
вже починались дощі?
У нас вчора падав,
але не сильний.
Такий легенький дощик.
Такий легенький,
що можна брати дитину за руку
і йти з нею
вздовж дороги.

Мама

Станеш тепер
чоловіком із каменю.
Твердим і міцним, і трохи
надцербленим чоловіком.

Як я завжди казала:
не каменем спотикання
і не наріжним
каменем.
Але таким, щоб вода
не точила.

Тепер обидвоє знаємо:
не буває відпусток з війни,
тільки проводи.
Але кожен із нас,
хто додавав тобі сльози,
хай додати і твердості
у твоє кам'яне тіло.

Це не прощання, але
я кажу, що завжди на плечі.
Найм'якша Дитино У Світі,
віднині ти камінь.
Амінь.

Коли ми скидаємо бронежилети,
шоломи, бушлати, куртки, рукавиці,
і їмо мандарини біля буржуйки
і робимось схожими на дітей,
я інколи думаю,
що ти десь у сусідній кімнаті.

В есті
якась жінка з місцевих
сказала дитині: «Синочку».

Але кожен із нас
озирнувся.

Ми знову сперечались,
коли тебе зустрічати. Але, знаєш,

і 25-го і 7-го Вифлеєм
обстрілювали і бомбили.

Нема ясел, нема ягнят, нема
перипатального пептру, нема
дитячого садочка, нема
дитячого майданчика.

Коли ти підростеш і вже говоритимеш,
скажи своїй мамі хай скаже моїй,
як їй це все
пережити.

Перед межею збережи
оцю Любов,
як ріст ожип.
Сержантську відданість.
Дитинячу, собачу.
Цей плач, який
не переплачу.

Дійти до меж,
окреслити сліди.
Тримати межі
і триматись разом.
І залишитись в жовтні назавжди.
Як за наказом.

Бо ця Любов,
що як тупі ножі,
гірка Любов,
яка стає твоєю,
тримається на тих,
хто на межі.
І тих,
хто за межею.

Святий Ян Павел Другий
у старі безкоштовні часи
сказав у Львові:
«Дош падає – діти ростуть».

Святий Іванс Павле,
я виріс під цим дощем.
Але зараз така зима,
і все вимагає такої піпи,
що падають
тільки сніг і солдати.
Солдати падають – діти ростуть.
Солдати падають – діти ростуть.

Ізюмське причастя

*«...це є Тіло Моє, що за вас ламається на відпущен-
ня гріхів»*

З тексту Божественної літургії

Це є тіла наші,
що за нас ламаються.
Але жодного відпущення гріхів.

ВІЙНА

Це є тіла наші,
що, буває, так легко ламаються,
коли їх витягують з-під землі.
Тут наші ліси, а тут – наші хрести.
А це є тіла,
що тільки за нас ламаються.

Тепер добре бачиш:
ми як твій син.
Тільки жодного відпущення гріхів.
Дивись:
ті ж кістки виходять назовні,
та ж кров і вода.
Але жодного відпущення гріхів. Слухай:
той самий крик, те саме мовчання.

Так виглядає.
Ізюмське причастя.
Тут наші ліси, а тут – наші хрести,
а живі викопують мертвих і говорять:
це наші тіла, це ж наші тіла.
Ми такі схожі на твого сина.
Це наші тіла, подивися, це ж наші тіла.
Ми вже давно як твій син.
Стільки тіл, подивись, стільки тіл.
Ми – твій молодший син,
який нікому цього
не відпустить.

Перше до коринтян

Любов довготерпить, любов милосердствує,
не заздрить, любов не величається,
любов боїться тваринним страхом,
але продовжує йти,
любов могла б здатися, залишити все,
але продовжує йти.
А інколи в любові прострелені ноги,
або в ногах у любові осколки,
і ноги її стискають турнікети,
або ніг у любові більше немає.

Тоді любов несуть її друзі.
Любов рие окопи і живе в них,
і гризе у них лід із розрізаної пляшки,
коли хоче пити у мінус двадцять.
Любов виходить на бойові чергування,
піднімається на позиції
з грижами, з температурами, із простатитами,
із контузійми, з астмами і алергіями,
з високою імовірністю
не повернутися,
з думками про когось
найважливішого.
Все зносить, вірить у все,
сподівається всього, все терпить!

Любов розрізняє на слух
виходи градів, прильоти мін і рух танків.
Очі любові болять,
коли довго дивиться в тепловізор.
Прокидається любов
уночі, коли миші в бліндажі заповзають
під її буплат.
Інколи любов
довго блує у посадці після важкого бою.
А інколи
любов закриває очі друзям своїм.
І загортає їх в спальники
і виписить.

Ніколи любов не перестає!
Хоч пророцтва її існують, та припиняться,
хоч мови існують, замовкнуть,
хоч існує запах, та скасується.
Бо інколи закінчується обстріл,
і любові закривають очі,
і друзі загортають її в спальники,
і виписять.

І тоді вона
переходить живим.

Артур ДРОНЬ

